

HERVÉ GEORGELIN

ΣΜΥΡΝΗ

**Από τον κοσμοπολιτισμό
έως τους εθνικισμούς**

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΜΑΡΙΑ ΜΑΛΑΦΕΚΑ

ΚΕΔΡΟΣ

Ouvrage publié avec le concours du Ministère français chargé de la culture –
Centre national du livre.

Το βιβλίο εκδίδεται με την υποστήριξη του γαλλικού Υπουργείου Πολιτισμού –
Εθνικό κέντρο βιβλίου της Γαλλίας.

ISBN 978-960-04-3437-8

Τίτλος πρωτοτύπου:
Hervé Georgelin: «La fin de Smyrne»
Du cosmopolitisme aux nationalismes

Μετάφραση: ΜΑΡΙΑ ΜΑΛΑΦΕΚΑ
Υπεύθυνη διορθώσεων: ΜΑΡΙΑ ΣΠΑΝΑΚΗ
Επιμέλεια-Διόρθωση: ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΜΠΕΛΛΟΥ
Ηλεκτρονική διόρθωση: ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΙΟΥ
Τυπογραφική επιμέλεια: ΜΑΡΙΑ ΒΟΥΛΓΑΡΗ
Ηλεκτρονική σελιδοποίηση: ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΟΜΤΣΙΚΙΩΤΗ

© CNRS Éditions, Paris, 2005
© Για την έκδοση στα ελληνικά, Εκδόσεις Κέδρος, Α.Ε., 2007
www.kedros.gr
e-mail: books@kedros.gr

Στην κυρία Lucette Valensi η οποία διηύθυνε
τη διδακτορική μου διατριβή στην Ιστορία, στην EHESS.*
Είμαι ευτυχής για την τιμή που μου έγινε.

Στη Mélanie Keledjian, χάρη στην οποία
μου είναι πιο οικεία αυτή η τόσο Εγγύς Ανατολή.
Στον Chahé, το γιο μας,
και για την ελληνική έκδοση
στη Marnig, την κόρη μας, που γεννήθηκε
κατά τη μακρά διαμονή μου στην Ελλάδα.

* Σχολή Ανωτάτων Σπουδών Κοινωνικών Επιστημών του Παρισιού. (Σ.τ.Μ.)

Ευχαριστίες

Επιθυμώ να ευχαριστήσω εδώ ορισμένα πρόσωπα και θεσμούς που συνέβαλαν στο να καταστεί δυνατή η σύνταξη αυτού του βιβλίου με βάση τη διδακτορική μου διατριβή. Δε θα μου ήταν δυνατό να φθάσω μόνος στη γραφή της Ιστορίας.

Πολλοί φίλοι, συνάδελφοι και καθηγητές συνεισέφεραν στις εργασίες μου, με τις ομιλίες ή τις συζητήσεις τους. Επιθυμώ να ευχαριστήσω γι' αυτό τους Janine Altounian, Stéphane Astourian, Krikor Beledian, Giörgos Benlisoy, τον Philippe Blanchet που χάθηκε τόσο νωρίς, τους Hamit Bozarslam, Nathalie Clayer, Λεωνίδα Εμπειρίκο, Corinne Fortier, Hilmar Kaiser, Alp Yücel Kaya, Harout et Marô Kurkdjian, Elke Hartmann, Martine Hovanessian, Clara Lefevre-Thibault, Δέσποινα Μαγκανάρη, Gilles Pécout, Alexandre Popovic, Ara Sarafian, Gwendolyn Sasse, Νίκο Σιγάλα, Malina Stamatova, Vahé Tachjian, Paylinée Tomassian, Yilmaz Turan, Saskia Walentowitz και, θερμότατα, τη Lucette Valensi.

Επίσης, θα ήθελα να αναφερθώ με ευγνωμοσύνη στους φίλους μου Σταύρο Ανεστίδη, διευθυντή του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (ΚΜΑΣ) στην Αθήνα, Raymond Kénorkian, συντηρητή της Βιβλιοθήκης Noubar Pacha στο Παρίσι, και Bernard Lory, επίκουρο καθηγητή στο Εθνικό Ινστιτούτο Ανατολικών Γλωσσών και Πολιτισμών (INALCO), που και οι τρεις με συνόδευσαν στα χρόνια της έρευνάς μου, αλλά και το Γαλλικό Ινστιτούτο Ανατολικών Σπουδών (IFEA) της Ισταμπούλ και τη Γαλλική Σχολή Αθηνών (EFA), που μου επέτρεψαν να παραμείνω σ' αυτές τις δύο πόλεις-κληρονόμους της Αυτοκρατορίας και να συνεχίσω εκεί τις εργασίες μου για μερικούς μήνες.

Το βιβλίο αυτό εκδόθηκε χάρη στη συνδρομή των Michel Paboudjian, που

συνέβαλε στην εικονογραφία, και Claude Mutaftian, που διευκόλυνε την έκδοση. Τους εκφράζω τις ευχαριστίες μου. Η τελευταία πινελιά σ' αυτήν τη μελέτη έγινε στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο της Φλωρεντίας, χάρη στην υποτροφία «Jean Monnet» για έρευνα, στο τμήμα Ιστορίας και Πολιτισμών με διευθυντή τον Anthony Molho, το ακαδημαϊκό έτος 2003-2004: θέλω και αυτόν να ευχαριστήσω θερμά. Απευθύνω τέλος τις ευχαριστίες μου στην Brigitte Pennaguer των εκδόσεων CNRS* για την επιμέλεια του βιβλίου.

Συντομογραφίες

A	=	Αλληλογραφία
ΑΕΟ	=	Αρμενική Επαναστατική Ομοσπονδία
ΑΙΟ	=	Αιολίδα
ΑΚΜΣ	=	Αρχεία Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών
ΑΛ	=	Αλληλογραφία Λιμένων
Αν.	=	Ανατολή
αν. αρ.	=	αναφερθέν άρθρο
αν. εγ.	=	αναφερθέν έγγραφο
αν. ντ.	=	αναφερθέν ντοκουμέντο
ΑΠΕΙ	=	Αρχεία Παγκόσμιας Ένωσης Ισραηλιτών
ΑΠΠ	=	Αρχεία Προφορικής Παράδοσης
αρ.	=	αριθμός, αρμενικά
αρχ. ονομ.	=	αρχαία ονομασία
ΑΤ	=	Ανατολή-Τουρκία
ΑΥΕ	=	Αρχεία Υπουργείου Εξωτερικών
ΑΥΕΓ	=	Αρχεία Υπουργείου Εξωτερικών Γαλλίας
Βλ.	=	Βλέπε
ΓΠ	=	Γαλλική Πρεσβεία / Γάλλος Πρόξενος
ΓΠΑ	=	Γενικός Πρόξενος της Αυστροουγγαρίας
ΓΠΓ	=	Γενικός Πρόξενος Γαλλίας
ΓΠΓΣ	=	Γενικός Πρόξενος Γαλλίας στη Σμύρνη
δ.	=	δελτίο
διευθ.	=	διεύθυνση

ΔΚΜΣ	=	Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών
ΕΚ	=	Εσωτερική Κατάσταση
ΕΠ	=	Εσωτερική Πολιτική
ερ.	=	ερωτηθείς/είσα
ΕΣ	=	Ένωση Σμυρναίων
ΙΩΝ	=	Ιωνία
ΚΑΡ	=	Καρία
ΚΕΠ	=	Κομιτάτο Ένωση-Πρόδος
ΚΜΣ	=	Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών
ΜΧ	=	Μικρασιατικά Χρονικά
ΝΣ	=	Νέα Σειρά
ό.π.	=	όπως παραπάνω
ΠΑ	=	Πρέσβης / Πρεσβεία της Αυστροουγγαρίας
ΠΕΑ	=	Πολιτική και Εμπορική Αλληλογραφία
ΠΕΙ	=	Παγκόσμια Ένωση Ισραηλιτών
σ.	=	σελίδα/ες
ΣΙ	=	Σειρά Ιωνίας
στ.	=	στήλη
Τ	=	Τουρκία
τ.	=	τόμος
τηλ.	=	τηλεγράφημα
ΤΠ	=	Τουρκική Πρεσβεία
ΥΕ	=	Υπουργείο Εξωτερικών
ΥΝ	=	Υπουργείο Ναυτιλίας
ΥΠΓ	=	Υποπρόξενος Γαλλίας

Ειδική εισαγωγή του συγγραφέα για την ελληνική έκδοση

Να προτείνει κανείς σελίδες περί της ιστορίας της οθωμανικής Σμύρνης έτσι, τόσο τολμηρά, στην Ελλάδα μπορεί να θεωρηθεί αληθινό στοίχημα. Στη χώρα αυτή, όπου ζούνε εκατομμύρια απόγονοι των ελληνορθόδοξων προσφύγων που αναγκαστικά εγκαταστάθηκαν εδώ σε τόπο, τις πιο πολλές φορές τότε άγνωστο, ο οποίος έγινε όμως ο δικός τους με το πέρασμα του χρόνου. Αν και όντως αποτελεί στοίχημα, έχει τη λογική του.

Οι σελίδες που ακολουθούν δεν είναι εγκώμιο του ρωμαϊκού παρελθόντος, ούτε εγκώμιο μιας περιόδου οριστικά περασμένης και ολοκληρωμένης. Αυτή πρέπει να γίνει μόνο αντικείμενο πολιτισμικού και ιστορικού προβληματισμού. Δεν πρόκειται για μια ελληνική ιστορία αν και οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν ήταν συχνά στα ελληνικά. Η προσέγγισή μου ήταν πολλαπλή. Στην πόλη εκείνη όπου ζούσαν προπάντων Ελληνορθόδοξοι στα τέλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κατοικούσαν και δρούσαν παράλληλα πολλοί άλλοι. Αυτό το βιβλίο πρέπει να γίνει κατανοητό σαν προσπάθεια αναδημιουργίας και αναλύσεως μιας κοινωνικής συγκυρίας, στην οποία οι αλληλεπιδράσεις ήταν φυσιολογικό φαινόμενο και που κατά μέγιστο μέρος έγινε ξένη πια για τους πολίτες του ελληνικού έθνους-κράτους.

Αλλά μπορεί ένας τρίτος, δηλαδή ο γράφων, που δεν έχει εκ των προτέρων πολύ κοινά χαρακτηριστικά με το αντικείμενό του, να προσφέρει κάτι στη διαδικασία της κατανόησης της ιστορίας ενός ξένου τόπου; Μήπως πρόκειται να κομίσει γλαύκες στην Αθήνα; Όχι! Και για τους εξής λόγους:

Πρώτον, και όπως το έχω ήδη θίξει, η ιστορία της άλλης όχθης του Αιγαίου είναι ξένη πλέον για τη σημερινή Ελλάδα. Είμαι τρίτος στην ιστορία αλ-

λά και οι δυνητικοί Έλληνες αναγνώστες μου δεν είναι μέλη εκείνης της κοινωνίας, και λίγοι πλέον μπορούν να θεωρηθούν άμεσοι κληρονόμοι αυτής της συλλογικής εμπειρίας. Η απόσταση όλων μας από αυτόν τον τόπο και την εποχή μπορεί να μην είναι ίδια, αλλά ασφαλώς έχει και διαφορετικό προσανατολισμό. Σαν τρίτος από το εξωτερικό, έχω αμέσως την επιθυμία για μια σφαιρική εικόνα της πόλης. Κοιτάω Αρμεναίους, Τούρκους, Γάλλους και άλλους Ευρωπαίους της Σμύρνης ως απαραίτητα στοιχεία και όχι περιθωριακές εμφανίσεις λιγότερο άξιες προσοχής. Σαν τρίτος ξανά, δεν έχω αναγκαστικά τις πολιτισμικές προκαταλήψεις, θετικές, εξιδανικευμένες και αρνητικές, δαιμονοποιημένες απέναντι σ' αυτό το παρελθόν, που καλώς ή κακώς μεταδίδονται με την ελληνική εκπαίδευση έως σήμερα σε σχολικό και οικογενειακό πλαίσιο.

Δεύτερον, αυτή η θέση του τρίτου παρατηρητή ήταν και αυτή άλλων ιστορικών που προκάλεσαν νέες αφετηρίες ή απλώς ανανεώσεις στην ιστοριογραφία. Το πιο πειστικό παράδειγμα στη Γαλλία είναι αυτό του Ρόμπερτ Πάξτον¹ με τις μελέτες του για το καθεστώς του Βισί.* Χωρίς να τρέφω παρόμοια φιλοδοξία – θυμίζω αμέσως εδώ την ύπαρξη στην Ελλάδα θαυμάσιων ιστορικών σαν της Σίας Αναγνωστοπούλου, που ερμηνεύουν κριτικά, αυτοκριτικά και δημιουργικά το πεδίο αυτό². Ελπίζω μόνο να βρω κάποια επιστημονική νομιμότητα για τη δική μου εργασία χάρη σ' αυτό το διάσημο παράδειγμα.

Οι Ρωμιοί έχουν σπουδαιότερη θέση σ' αυτό το βιβλίο για λόγους γλωσσικούς και όχι μόνο. Πράγματι δεν μπορεί μόνος του κάποιος ιστορικός να μελετήσει όλες τις ανθρώπινες ομάδες μιας τέτοιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας με τον ίδιο βαθμό ακριβείας. Αυτό το δηλώνω με βεβαιότητα γιατί η ποικιλία των γλωσσικών πρακτικών της περιοχής άφησε μόνο αποσπασματικά ίχνη που τα περισσότερα εξαφανίστηκαν ή εξαφανίζονται. Τι έλεγαν και σκέφτονταν οι ίδιοι οι ντόπιοι απόγονοι των μαύρων σκλάβων του λιμανιού, οι Τσιγγάνοι, οι Αλβανοί βοσκοί, οι απλοί μουατζιρηδες των Βαλκανίων; Αυτό που κάνει τη μεγάλη διαφορά είναι να λάβει υπόψη του ο ιστορικός αυτήν τη δυσκολία. Έτσι η σπουδαία θέση των Ρωμιών τίθεται ευρύτερα σ' αυτό το βιβλίο μέσα από τα συμφραζόμενα. Η ανάπτυξη των Ρωμιών, εννοώ εδώ παραδείγματος χάριν αυτήν του εκπαιδευτικού τους συστήματος, είναι συχνά παράλληλη με αυτή των άλλων ανθρώπινων ομάδων. Αυτοί οι παραλληλισμοί εί-

ναι επιχείρημα κατά της διεκδικήσεως της ουσιώδους ιδιαιτερότητάς τους στην Ιστορία. Ο εθνικισμός τους, ναι μεν εισηγμένος από το έθνος-κράτος αλλά και αναπτυγμένος επί τόπου, είναι απλώς ανάλογος μ' αυτούς των άλλων γύρω τους: μ' αυτόν των Τούρκων, των Αρμεναίων, ακόμη και των Λεβαντινών, οι οποίοι υφίσταντο την επιρροή του εθνικισμού της κάθε Ευρωπαϊκής Δυνάμεως* όλοι τους μπαίνουν σχεδόν ταυτόχρονα ή τουλάχιστον με τον ίδιο ενθουσιασμό στο θανάσιμο χορό των αυτοδιαχωρισμών προπαντός και πολύ αποτελεσματικά στο επαγωγικό επίπεδο. Ο λόγος όμως δρα στις πράξεις των ανθρώπων. Τελικά, φλογερά λόγια καίνε αληθινές πόλεις.

Τελειώνοντας την εισαγωγή για την ελληνική έκδοση αυτού του βιβλίου, επιθυμώ να υπογραμμίσω τη μεγάλη μου ευχαρίστηση για την πρόταση εκδόσεως εκ μέρους του οίκου Κέδρος, μέσω της κυρίας Ιόλης Δελιβάνη, και για την αδελφική και ευχάριστη συνεργασία με την κυρία Μαρίκα Μαλαφέκα που μετέφρασε ολόκληρο το κείμενο στα ελληνικά εκτός απ' αυτή τη σύντομη εισαγωγή. Εξαιτίας αυτής της βαθιάς μου προσωπικής και επαγγελματικής χάρας, αισθάνομαι σαν να με καλωσορίζετε εκ νέου στον τόπο και, ακόμη πιο σημαντικό, στους κόλπους της γλώσσας σας.*

1. Robert O. Paxton, *La France de Vichy (1940-1944)*, Paris, (1η μετάφραση στα γαλλικά: 1972), Points Seuil, 1999.

* Καθεστώς που συνεργάστηκε στη Γαλλία με τους Ναζί, κατά τη γερμανική κατοχή. (Σ.τ.Μ.)

2. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19ος αιώνας – 1919, Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998.

* Η ειδική αυτή εισαγωγή του συγγραφέα έγινε κατευθείαν στα ελληνικά. (Σ.τ.Μ.)

Εισαγωγή

Η Σμύρνη (Ιζμίρ), το μαργαριτάρι του Αιγαίου, γοητεύει με την αστραφτερή ανθρώπινη πλευρά της. Όλες οι ανθρώπινες ομάδες των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής φαίνεται να έχουν συγκατοικήσει σ' αυτή. Ορισμένοι βλέπουν στο λεβαντίνικο 19ο αιώνα τον προάγγελο της σύγχρονης πολυπολιτισμικότητας, που είναι σήμερα τόσο επίκαιρη. Η ποικιλότητα των ανθρώπινων πληθυσμών στο τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με κυρίαρχο ωστόσο το ελληνορθόδοξο στοιχείο, μέσα σ' αυτή την πόλη που είναι οθωμανική από το 1424-1425, είναι καρπός μιας περίπλοκης ιστορίας που δε συγχρονίζεται με τις εθνικές ιστορίες της δυτικής Ευρώπης. Το βιβλίο αυτό προτίθεται να υπερβεί την υποτιθέμενη πατίνα Μπελ Επόκ, μελετώντας από ιστορική άποψη και θεματικά την κοινωνική ζωή στην οθωμανική Σμύρνη. Έχει ως βάση τη διδακτορική διατριβή στην Ιστορία, που υποστηρίξαμε το Νοέμβριο 2002, στη Σχολή Ανωτάτων Σπουδών Κοινωνικών Επιστημών του Παρισιού.

Στο πρώτο μέρος, παρουσιάζουμε την ιστορία της Σμύρνης και της περιοχής της με σκοπό να αναδείξουμε την ταυτόχρονη και διαρκώς ανανεούμενη παρουσία διαφόρων πληθυσμών στο χώρο αυτό. Αυτές οι διεργασίες δεν υπήρξαν πάντα ειρηνικές. Όμως, στα τέλη του 19ου αιώνα, η Σμύρνη είναι από τις πιο ασφαλείς πόλεις της Αυτοκρατορίας και αποτελεί παράδειγμα σύγχρονης πόλης, αλλά με διαφορετικά χαρακτηριστικά από τις πόλεις της δυτικής Ευρώπης, η οποία συγκεντρώνει διάφορους πληθυσμούς που επιμένουν να παραμένουν διαφορετικοί. Για να εντοπίσουμε τα ιδεολογικά ρεύματα που εκδηλώνονται και επιδρούν πάνω σ' αυτούς τους πληθυσμούς, αφιερώσαμε το δεύτερο μέρος στη μελέτη ορισμένων σχολείων. Το τρίτο μέρος

περιλαμβάνει ένα σύνολο δραστηριοτήτων εκτός του χρόνου εργασίας: τις εορτές, τα γλέντια, την ανάδυση μιας ζωής στο επίπεδο του ατόμου. Θέτουμε το ερώτημα του τρόπου αλληλεπίδρασης αυτών των φαινομένων και της ποικιλομορφίας των πληθυσμών, και κατά πόσο οι πρακτικές αυτές επηρεάζονται από τις διάφορες ρητορείες που συμβάλλουν στην απόκλιση των ιστοριών των ομάδων που βρίσκονταν εκεί. Στη συνέχεια, μετά απ' αυτόν το γιορτινό χρόνο, αφιερώνουμε το τέταρτο μέρος στην πολιτική ζωή των Σμυρναίων και αφήνουμε να διαφανεί ένα οθωμανικό *modus vivendi* που αμφισβητείται όλο και περισσότερο από όλες τις ομάδες που ζουν και δραστηριοποιούνται στην περιοχή, παρά τη σχετικά ευχάριστη ζωή στις ακτές της. Και βέβαια, το πέμπτο μέρος είναι αφιερωμένο στο τέλος της Σμύρνης.

Ενώ η μελέτη μας καλύπτει την περίοδο του Αμπντούλ Χαμίτ, του τέλους της δεκαετίας του 1870 και τελειώνει τις παραμονές του Α' Παγκοσμίου πολέμου σ' ό,τι αφορά στην πολιτική ζωή στη Σμύρνη, επιτρέψαμε στον εαυτό μας να υπερβούμε αυτή τη χρονολογία στα κεφάλαια που πραγματεύονται ειδικότερα την κοινωνική ζωή. Τέτοιας φύσεως φαινόμενα δεν αλλάζουν ριζικά από τη μια μέρα στην άλλη. Οι διάφορες σφαίρες των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων υπακούουν σε διαφορετικούς χρόνους. Κοινωνικές πρακτικές μεταγενέστερες του 1914 ενδέχεται να αποκαλύπτουν παλαιότερα πολιτιστικά δρώμενα.

Είναι πολύ φιλόδοξος στόχος να θέλει κανείς να εξετάσει με την ίδια προσοχή όλες τις ομάδες της Σμύρνης καθώς και όλες τις πηγές που υπάρχουν στις πολυάριθμες τοπικές γλώσσες: τουρκικά οθωμανικά, ελληνικά, αρμενικά, ιουδαίο-ισπανικά, για να αναφέρουμε μόνο τις σπουδαιότερες. Ένα τέτοιο σχέδιο σίγουρα ξεπερνά τις δυνατότητες ενός και μόνο ερευνητή. Αποφύγαμε ωστόσο να επικεντρωθούμε σε μια κοινότητα, η οποία μ' αυτό τον τρόπο θα αναδεικνυόταν ανομολόγητα σε ζήτημα κλειδί της ιστορίας αυτής της πόλης. Οι Έλληνες, οι Εβραίοι ή οι Αρμένιοι εκλαμβάνονται συχνά ως μοναδικά αντικείμενα, επειδή συνιστούν τα υποκείμενα της Ιστορίας για ορισμένους συγγραφείς. Εξετάζουμε βέβαια περισσότερο διεξοδικά την περίπτωση των Ελλήνων ορθοδόξων και των Αρμενίων αποστολικών απ' όσο των άλλων κοινοτήτων. Παρά το ιδανικό μας της πλήρους παρουσίασης, οι δύο αυτές κοινότητες καταλαμβάνουν εδώ περισσότερο χώρο. Όμως, έχουν ήδη πολλά σημεία απόκλισης. Οι ρητορείες τους, που συνήθως είναι τόσο παράλληλα εθνοκεντρικές, μας οδηγούν συνεχώς στην πολυπληθυσμικότητα αυτής της πολιτείας. Οι γλωσσικές μας γνώσεις δε μας επιτρέπουν να χρησιμοποιήσουμε τις τουρκικές οθωμανικές πηγές, αν και πρόκειται για πηγές της κοινωνικής ιστο-

ρίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που χαίρουν εκτίμησης. Εξάλλου, η τουρκική ιστοριογραφία προστρέχει και αυτή ευρύτατα σε δυτικές πηγές προκειμένου να μιλήσει για τη Σμύρνη-Ιζμίρ. Όταν ένας μελετητής συμβουλευεται σύγχρονα τουρκικά συγγράμματα μένει, απ' αυτή την άποψη, έκπληκτος από τις υποσημειώσεις. Τα κενά αυτά είναι βέβαια σχετικά, στο μέτρο που ο πληθυσμός της πόλης είναι στην πλειοψηφία του μη τουρκικός. Στο κυρίως κείμενο, περιοριστήκαμε σε απλές μεταγραφές από τα νέα ελληνικά και τα αρμενικά της Δύσης. Χρησιμοποιήσαμε τη σύγχρονη γραφή για τα τουρκικά. Δεν υπάρχει ενιαίος κανόνας γραφής στην πολιτεία που μελετάμε. Η ομοιογένεια των όρων, την οποία επιδιώξαμε – κυρίως στα εθωνύμια και τα τοπωνύμια –, δεν είναι δυνατό να είναι πλήρης.

Το ότι γράψαμε ένα βιβλίο γι' αυτή την πόλη, το οφείλουμε στο γεγονός ότι κατορθώσαμε να χρησιμοποιήσουμε πηγές στις οποίες, συνήθως, ελάχιστα αναφέρονται οι ερευνητές και δε συναντάμε συχνά. Μελετήθηκαν γερμανικά, αυστριακά, γαλλικά, βρετανικά, ελληνικά και αρμενικά διπλωματικά αρχεία¹. Είναι βέβαια απαραίτητο να εργάζεται κανείς με βάση τις πηγές που προέρχονται από τα ιστορικά υποκείμενα, τους κατοίκους της Σμύρνης και των περιχώρων του τέλους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Χρησιμοποιούμε επίσης διηγήσεις, συχνά διατυπωμένες στα ελληνικά, γραμμένες από παλαιούς κατοίκους της Σμύρνης, Έλληνες ή Αρμένιους². Εργαστήκαμε επίσης στα αρχεία προφορικής παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών Αθηνών όπου φυλάσσονται πολυάριθμοι φάκελοι για την περιοχή της Σμύρνης, οι οποίοι συγκεντρώνουν πληροφορίες που έχουν συλλεχθεί από τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας όλων των κοινωνικών κατηγοριών. Η διάκριση ανάμεσα σε εξωτερική και εσωτερική ως προς τον κύκλο των Σμυρναίων πηγή είναι μια χρήσιμη απλοποίηση, που μπορεί όμως να αποδειχτεί απατηλή. Σε ποια κατηγορία να κατατάξεις έναν Γάλλο Πρόξενο όπως τον Πολ Μπλαν (Paul Blanc), που διατηρεί αυτή την ιδιότητα επί πολλά χρόνια και περνά όλη του τη ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, υπηρετώντας στην Αλεξάνδρεια, στην Κωνσταντινούπολη και στην Αδριανούπολη, και προπάντων διευθύνει επί δεκαεπτά χρόνια το Γαλλικό Προξενείο στην Κρήτη στο κορύφωμα της κρίσης της Ένωσης³;

1. Οι αρμενικές πηγές αγνοούνται συστηματικά, ακόμα και από συγγραφείς πρόσφατων βιβλίων. Δεν υπάρχει πρακτικά οθωμανική ή τουρκική ιστορία που να τις λαμβάνει υπόψη.

2. Georgelin H., «La fin de la société ottomane multiethnique dans les récits en grec», *Études balkaniques*, Παρίσι αρ. 9, 2002.

3. ΑΥΕΓ, προσωπικός φάκελος, 2η σειρά, αρ. 46, Paul Blanc.

Η πρώτη του σύζυγος είναι κόρη μιας σημαντικής καθολικής οικογένειας της Κωνσταντινούπολης. Μετά το διαζυγίό του, παντρεύεται την Ερασμία Αυγούμη, κόρη ενός Έλληνα μηχανικού στην υπηρεσία του αντιβασιλέα της Αιγύπτου. Ο ίδιος μιλά τα νέα ελληνικά. Ως Γάλλος διπλωμάτης, έχει το αίσθημα της υπηρεσίας προς το κράτος και δε χρησιμοποιεί τη θέση του για να συμβάλει στην καταστροφή της Αυτοκρατορίας. Το αποδεικνύει η πολιτική της Γαλλίας στην Κρήτη, που επεδίωκε την προστασία των μουσουλμάνων, παρ' όλο που τελικά απέτυχε. Οι απόψεις και οι αναλύσεις του για την κατάσταση υπερβαίνουν τα πλαίσια των απλών αναφορών για την κατάσταση του βιλαετιού όταν αυτή έχει επιπτώσεις στο μέλλον των γαλλικών συμφερόντων. Ο Μπλαν ενδιαφέρεται ζωηρά, ακόμα και με εμπάθεια, για τον κόσμο μέσα στον οποίο ζει⁴. Ορισμένες λοιπόν από τις λεγόμενες διπλωματικές πηγές έχουν μια σχεδόν αδιαμφισβήτητη αποδεικτική αξία. Είναι σωστό να μην αρκείται κανείς, στο μέτρο του δυνατού, σε δυτικές απόψεις ή κρίσεις όταν μελετά εξευρωπαϊκούς κόσμους⁵. Όμως θα ήταν παρακινδυνευμένο να απορριφθούν όλες οι πληροφορίες που προέρχονται από αλλού, από δυτικές πένες, όταν αυτές αποδεικνύονται αξιόπιστες, με το πρόσχημα της διαφύλαξης της αυθεντικότητας και του κύρους των αυτόχθονων ρητορειών. Πράγματι, ορισμένες ρητορείες, αν και αυτόχθονες, είναι εξίσου μονομερείς και παθιασμένες, εξίσου γεμάτες έπαρση για την ανωτερότητα της ομάδας από την οποία προέρχονται, όσο τα τηλεγραφήματα των προξένων της τόσο κυρίαρχης Δύσης.

Σήμερα πλέον, είναι συχνό φαινόμενο οι ιστορικοί να αποκαλύπτουν λίγη από τη διαδρομή τους για τη μελέτη των θεμάτων τους⁶. Αυτή η πρακτική μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση του διαβήματός τους. Δεν μπορώ να αποδώσω τη διαδρομή μου σε γενετικούς λόγους. Δεν προέρχομαι από καμιά ομάδα από εκείνες που κατοικούσαν άλλοτε στη Σμύρνη. Το ενδιαφέρον μου γι' αυτήν τη γεωγραφική περιοχή είναι καθαρά πνευματικό. Είναι ο καρπός συναντήσεων και τυχαίων γεγονότων που υποδέχτηκα με περιέργεια, και ενίοτε με μεγάλη ευχαρίστηση, στην προσωπική μου ζωή. Έχω πλήρη συνείδηση ότι θα μπορούσαν να είναι διαφορετικά. Εύχομαι να μην είμαι

μια μεμονωμένη περίπτωση. Κάθε πνευματική κοινοτικοποίηση απαιτεί μια «φυσική κλίση». Ως ιστορικός και γερμανιστής, έχω πολλές επιφυλάξεις ως προς αυτού του είδους τις προϋποθέσεις. Η υποδοχή της οποίας έτυχε η έρευνά μου από επίσημους θεσμούς έγινε δυνατή μόνο επειδή υπάρχουν προσωπικότητες και χώροι Δημοκρατίας, αλώβητοι από λογικές ταυτότητας, που μπορούν ακόμα να συνεισφέρουν, αν και ενάντια στις κυρίαρχες τάσεις, στην προσπάθεια καθολικότητας όλων των πεδίων της Ιστορίας. Αυτές οι σκέψεις συναντούν με θλίψη το τέλος της ιστορίας της Σμύρνης που αποτελεί το αντικείμενο του τελευταίου κεφαλαίου.

Το Σεπτέμβριο του 1922, η πόλη υποκύπτει, μέσα στη φωτιά και στο αίμα, στο υποτιθέμενο ακατανίκητο των εθνικών «φύσεων».

4. Για παράδειγμα, ο πρόξενος αυτός παθιάζεται πραγματικά για τα παθήματα των οθωμανικών δημόσιων αρχών από τον ήρωα ληστή Τσακιτζή.

5. Said E., *Orientalism*, Νέα Υόρκη, 1979 (2η εκδ.).

6. Βλ. Noiriel G., «Επιθυμία αλήθειας», σ. 249-278, στο *Penser avec, penser contre, l'itinéraire d'un historien*, Παρίσι, 2003.

Μέρος πρώτο

**ΜΙΑ ΜΗ ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ:
ΠΟΛΥΧΡΩΜΗ ΣΥΓΚΑΤΟΙΚΗΣΗ**

Μια περιοχή εύφορη και φιλόξενη από την εποχή της Αρχαιότητας

Η περιοχή της Σμύρνης βρίσκεται στη δυτική Μικρά Ασία. Πρόκειται για τα παράλια του Αιγαίου που εκτείνονται από το Αϊβαλί ως το Φεχτιγέ* και αποτελούν την ακτή μιας ενδοχώρας την οποία διασχίζουν κοιλάδες με ποτάμια όπως το Μπουγιούκ Μεντερές, το Κιουτσούκ Μεντερές, το Κεντίζ**. Οι ανατολικότερες πόλεις, που ευκαιριακά αναφέρονται εδώ, είναι το Ακχισάρ***, το Αχμετλί, το Ουσάκ, το Ναζιλί, και το Ντενιζλί. Εκτός από γεωγραφικό, με τη στενή έννοια του όρου, συγκρότημα, η περιοχή αυτή αποτελεί και ένα ανθρωπογεωγραφικό σύνολο. Πρόκειται, σε γενικές γραμμές, για το βιλαέτι του Αϊδινίου, του οποίου η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε το 1833 από το Αϊδίνιο στη Σμύρνη· λεκανοπέδιο που εξυπηρετείται από δύο σιδηροδρομικές γραμμές με αφετηρία τη Σμύρνη, και είναι περιοχή των Προξενείων των δυτικών χωρών, των οποίων οι πρόξενοι διαμένουν όλοι στη Σμύρνη, από τη δεκαετία του 1620, περιοχή την οποία διεκδικούσε η Ελλάδα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Σήμερα αντιστοιχεί λίγο πολύ στην περιοχή Εγκέ Μπελγκεζί της Τουρκικής Δημοκρατίας. Τα παράλια της περιοχής της Σμύρνης ανήκουν κλιματολογικά στη μεσογειακή ζώνη.

Από την Αρχαιότητα ακόμα, τα παράλια της Μικράς Ασίας φημίζονταν για τη γονιμότητά τους. Η περιοχή παράγει κάθε είδους φρούτα, λαχανικά, σπόρους, ξηρούς καρπούς και φυτά που προορίζονται για την υφαντουργία. Η

* ελλην. ονομ. Μάκρη. (Σ.τ.Μ.)

** ελλην. ονομ. αντίστοιχα Μαϊάνδρος, Κάυστρος και Έρμος. (Σ.τ.Μ.)

*** αρχ. ονομ. Θυάτειρα. (Σ.τ.Μ.)

συγκομιδή περιλαμβάνει σταφύλια, σύκα, ρόδια, χουρμάδες, βερίκοκα, ροδάκινα, εσπεριδοειδή, καρπούζια, πεπόνια, καπνά, βαμβάκι, λινάρι, μήλα, αχλάδια, κυδώνια, δαμάσκηνα, κεράσια, μούρα, μούσμουλα, καρύδια, φουντούκια, κάστανα, αμύγδαλα, μήκωνες υποφόρους, ηλιόσπορους, φιστίκια και κάθε είδους αρτοποιήσιμα δημητριακά, καθώς το ψωμί αποτελεί, μέχρι και σήμερα, τη βάση της διατροφής μεγάλου τμήματος του πληθυσμού στην Τουρκία.

Η γεωργία ενσωματώνεται, στα τέλη του 19ου αιώνα, στην εθνικιστική ιδεολογία. Αν και η χειρωνακτική καλλιέργεια της γης είναι συχνά μια όχι και τόσο προσοδοφόρα απασχόληση, επιτρέπει ωστόσο σε μια ομάδα ανθρώπων να διεκδικεί το ρίζωμά της σε έναν τόπο, να είναι δηλαδή ο αποκλειστικός του ιδιοκτήτης. Οι σχέσεις ανάμεσα στη γη και στον πληθυσμό ενδιαφέρει όλα τα καθεστώτα. Στη Ρωσία, η νομοθεσία δεν επιτρέπει την αγορά γης από τους Εβραίους. Δε συμβαίνει το ίδιο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μετά τον Ιούνιο του 1867, όπου αναγνωρίζεται η ιδιωτική ιδιοκτησία τόσο των υπηκόων της Αυτοκρατορίας όσο και των ξένων. Αυτή η τροποποίηση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της γης, κάτω από την πίεση των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, επιτρέπει την αγορά αγροτεμαχίων από τον ελληνορθόδοξο πληθυσμό. Προοδευτικά λοιπόν, και μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους, οι εύφορες εκτάσεις της μικρασιατικής γης περνούν σε ελληνικά χέρια. Ωστόσο, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, το καθεστώς των Νεότουρκων φροντίζει να καταστήσει ιδιαίτερα δυσχερή για τους Έλληνες ορθόδοξους τη διατήρηση της ιδιοκτησίας τους. Οι γεωργικές δραστηριότητες δίνουν ώθηση στην ανάπτυξη της βιοτεχνίας. Η παραγωγή ελαιόλαδου απαιτεί ελαιοτριβεία που κινούνται με τη δύναμη των ζώων, στη συνέχεια με υδραυλικά συστήματα και αργότερα με κινητήρες. Το ελαιόλαδο χρησιμεύει επίσης ως πρώτη ύλη στη σαπωνοποιία. Τέλος, αποτελεί τη βασική πηγή λίπους στη διατροφή των κατοίκων.

Η δραστηριότητα του λιμανιού της Σμύρνης είναι στενά συνδεδεμένη με τους φυσικούς κύκλους της βλάστησης. Έτσι, μιλάμε για μια εμπορική περίοδο που εκτείνεται από τις αρχές Ιουνίου μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου, η οποία συμπίπτει με την εποχή της συγκομιδής και της παράδοσης των διαφόρων προϊόντων που εξαγονται από το μεγάλο λιμάνι της Μικράς Ασίας. Τα κυριότερα εξαγωγικά προϊόντα, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, είναι πράγματι τα σταφύλια από αμπέλια Σουλτανίνας, το βαμβάκι και τα σύκα. Στην περιοχή αυτή, υπάρχει επίσης κτηνοτροφία αιγοπροβάτων και βοοειδών. Τα υποζύγια χρησιμοποιούνται ακόμα στις μετακινήσεις. Η Σμύρνη είναι και ο τελευταίος σταθμός των караβανιών με καμήλες. Το ζώο αυτό φηγουράρει απαραίτητα στις ταξιδιωτικές ιστορίες και στις καρτ ποστάλ. Μια απ' αυ-

τές τις κάρτες δείχνει την άφιξη ενός караβανιού μπροστά σε μια φάμπρικα που λειτουργεί με κινητήρες. Η προφανής αντίθεση ανάμεσα στα σύμβολα του δυτικής προέλευσης εκσυγχρονισμού και στο ζώο με το σαμάρι, σύμβολο της Ανατολής, χρησιμεύει στο να υπογραμμίσει την ιδιαιτερότητα αυτής της πόλης.

Οι διοικητικές διαιρέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν αντιστοιχούν στις διαιρέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η μητροπολιτική έδρα της Εφέσου, που στην πραγματικότητα βρίσκεται στη Μαγνησία το χειμώνα και στο Κορδε-λιό το καλοκαίρι, ή εκείνη της Σμύρνης δεν αντιστοιχούν επίσης στις παλιές διοικητικές διαιρέσεις του Βυζαντίου. Η κατάσταση περιπλέκεται ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι τα όρια της γαλλικής προξενικής περιφέρειας δεν αντιστοιχούν στα όρια του βιλαετιού του Αϊδινίου, αλλά συμπεριλαμβάνουν επίσης το βιλαέτι της Κόνια* και το βιλαέτι του Αρχιπελάγους κατά την περίοδο όπου αυτό ανήκει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η επιλογή διοικητικών διαιρέσεων αντανακλά γενικά τις εθνικές προτιμήσεις των συγγραφέων. Η χρησιμοποίηση τοπωνυμίων που δε βρίσκονται πλέον σε χρήση, και έλκουν την καταγωγή τους από την Αρχαία Ελλάδα, τη ρωμαϊκή ή τη βυζαντινή εποχή, δεν είναι αθώα και υπονοεί την απουσία νομιμότητας της οθωμανικής διοίκησης. Τα δύο συνηθέστερα συστήματα είναι το σύστημα της οθωμανικής διοίκησης, το οποίο ακολουθεί ο *Indicateur oriental, annuaire du commerce***, και εκείνο της ρωμαϊκής διοίκησης, που ακολουθούν οι περισσότεροι Δυτικοί, Έλληνες, και Αρμένιοι¹ συγγραφείς μελετητές. Η Τουρκική Δημοκρατία επαναπροσδιόρισε τις διοικητικές διαιρέσεις και όλα τα επίσημα τοπωνύμια εκτουρκίστηκαν. Το βιλαέτι του Αϊδινίου συμπίπτει με τις ρωμαϊκές Επαρχίες της Ιωνίας, της Λυδίας, της Καρίας και της Αιολίδας. Η στενότητα των αρχαίων επαρχιών δεν αντιστοιχεί πλέον στις διαστάσεις της αίγλης της Σμύρνης, που περιλαμβάνουν μέχρι και το Αϊβαλί. Γι' αυτό χρησιμοποιούμε εδώ τις διαιρέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

* ελλην. ονομ. Ικόνιο. (Σ.τ.Μ.)

1. Καλφόγλους Ι., *Ιστορική Γεωγραφία της Μικρασιατικής χερσονήσου*, Κωνσταντινούπολη, 1899 (τουρ.), Αθήνα, 2003 (ελλην.). Ο Καλφόγλους χρησιμοποιεί την οθωμανική διαίρεση για το πρωτοπόρο βιβλίο του στην τουρκική караμανλήδικη.

** *Οδηγός της Ανατολής, κατάλογος του εμπορίου*. (Σ.τ.Μ.)

ΕΝΑΣ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΜΑΚΡΑΙΩΝΟΣ, ΠΟΛΥΠΟΙΚΙΛΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΧΩΣ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΟΣ

Η περιοχή της Σμύρνης κατοικείται από την Αρχαιότητα. Η πληθυσμιακή της κατάσταση υπήρξε ανέκαθεν και εξακολουθεί να είναι σύνθετη². Αναμινγνύονται εδώ διάφορες εθνότητες μέσα στους αιώνες, ανάλογα με τις συγκυρίες ή τους τρόπους κατάκτησης, αφομοίωσης, εγκατάστασης, οικειοποίησης της γης, κατανομής του πλούτου και κυριαρχίας. Αυτές οι ιστορικές διεργασίες, καθώς και η σχετικά στεγανή κοινωνική οργάνωση της ύστερης οθωμανικής εποχής, προσδίδουν στην περιοχή μια πληθυσμιακή πολυχρωμία, ενδιαφέρονσα για τον ερευνητή³.

Στην Αρχαιότητα, ο ελληνικός πολιτισμός εγκαθίσταται κυρίως στα παράλια της δυτικής Μικράς Ασίας. Ο εξελληνισμός της χερσονήσου γενικεύεται με την κατάκτηση του Μεγάλου Αλεξάνδρου, και κατά την περίοδο των διαδόχων του. Την εποχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η εθνοτική και θρησκευτική ποικιλομορφία εξακολουθεί να υπάρχει, όπως τονίζει ο Βρυώνης⁴. Η ενιαία ορθοδοξία χαρακτηρίζεται από πολυάριθμες ετεροδοξίες και αιρέσεις. Η Αρβελέρ αποκαλεί «κοσμοπολίτικη», ολόκληρη τη Μικρά Ασία⁵ πριν ακόμα ο όρος αυτός αρχίσει να χρησιμοποιείται μ' αυτή την έννοια. Κατά τη βυζαντινή περίοδο, Αρμένιοι, Σλάβοι, δηλαδή Σέρβοι και Βούλγαροι, αλλά και Κουμάνοι, Άραβες, Τούρκοι και Λατίνοι είναι παρόντες στην περιοχή.

Η περιοχή ενσωματώνεται νωρίς στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, χάρη στα

2. Reclus É., *Nouvelle Géographie universelle. La Terre et les Hommes*, τ. IX, *L'Asie Antérieure*, Παρίσι, 1884, σ. 4: «Σε καμία περιοχή της Γης, οι κυριότερες και ισοδύναμες φυλές του κόσμου δεν είχαν περισσότερους εκπολιτισμένους εκπροσώπους, οι οποίοι να βρίσκονται σε τόσο προφανή αντίθεση μεταξύ τους».

3. Ασηκτόπουλος Υ., «Η μικρασιατική λαογραφία», σ. 303-312, ΔΚΜΣ, τ. VII, 1988-1989.

4. Βρυώνης Σ., *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού*, μετ. Κ. Γαλαταριώτου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996, [σ. 68 της γαλλικής μετάφρασης]: «Η κουλτούρα της Ανατολίας, ωστόσο, αντανάκλασε τα πολυποίκιλα στοιχεία που είχαν πνιγεί κάτω από την ορατή επικράτηση του ελληνισμού και της ορθοδοξίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι παλιές τοπικές ιδιαιτερότητες είχαν απλώς εξαφανισθεί, όμως συχνά έρχονταν να εγκατασταθούν δυναμικά στις πολιτισμικές μορφές της βυζαντινής Ανατολίας». (μετ. από το γαλλικό κείμενο).

5. Ahrweiler H., «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle», *Μελέτες και Διπλωματικές Εργασίες του Κέντρου Έρευνας Βυζαντινής Ιστορίας και Πολιτισμού*, αρ. 1, Παρίσι, 1965, σ. 1-42.

μεταναστευτικά κινήματα από τα Βαλκάνια, που είχαν σαν αποτέλεσμα την ίδρυση ονομαστών πόλεων στην Αρχαιότητα όπως η Μίλητος, η Αλικαρνασός, η Σμύρνη, η Έφεσος, το Αδραμύτιον, κ.λπ. Αυτές προσαρτώνται από την Περσική Αυτοκρατορία, τον 6ο αιώνα π.Χ. Η Μικρά Ασία γνώρισε τα πρώτα βήματα της αρχαίας ελληνικής Φιλοσοφίας, των Μαθηματικών και της Ποίησης, πολύ πριν την Αθήνα. Τα ιστορικά αυτά γεγονότα είναι υποχρεωτικές αφητηρίες των ελληνικών και φιλελληνικών ιστοριών και μνημών για την περιοχή⁶. Τα ίχνη αυτής της ιστορίας συναρπάζουν τους δυτικούς αρχαιολόγους καθώς και τους ντόπιους λόγιους, που είναι κυρίως Ελληνορθόδοξοι. Ο ενθουσιασμός των επιστημόνων γι' αυτά τα απομεινάρια ενισχύεται από ένα τοπικό ίδρυμα, την Ελληνική Ορθόδοξη Ευαγγελική Σχολή, η οποία δημοσιεύει το *Μουσείο και Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής* στα ελληνικά, στη Σμύρνη, ήδη από το 1873. Από τον 2ο αιώνα, η περιοχή αποτελεί μέρος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, χωρίς όμως να εκρωμαϊστεί σε βάθος. Συμμετέχει επίσης στα πρώτα βήματα του χριστιανισμού: ο Πολύκαρπος, επίσκοπος της Σμύρνης, βασανίστηκε από τους Ρωμαίους, το 156. Στη συνέχεια, η περιοχή της Σμύρνης ανήκει στην ανατολική Αυτοκρατορία και εισέρχεται έτσι στο χριστιανικό αυτοκρατορικό πολιτισμό, μέχρι το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 15ου αιώνα. Τα βυζαντινά μνημεία είναι εδώ πολύ σημαντικά, καθώς επιπλέον η Αυτοκρατορία της Νικαίας είναι, στην πραγματικότητα, επικεντρωμένη στο Νυμφαίο, ένα χωριό που σύντομα αναδεικνύεται σε αυτοκρατορική πρωτεύουσα⁷.

6. Texier C., *Description de l'Asie Mineure: faite par ordre du gouvernement français de 1833 à 1837 et publiée par le ministère de l'Instruction publique, Deuxième partie, Beaux-Arts, monuments historiques, plans et topographie des cités antiques* [Περιγραφή της Μικράς Ασίας: που πραγματοποιήθηκε με εντολή της γαλλικής κυβέρνησης, από το 1833 έως το 1837 από το υπουργείο δημοσίας Παιδείας, Μέρος Δεύτερον, Καλές- Τέχνες, ιστορικά μνημεία, χάρτες και τοπογραφία των αρχαίων πολιτειών], Παρίσι, 1839-49, σ. 263-308. Ακόμα και ο Καλφόγλους, ό.π., παρά τον εκφρασμένο «ανατολίτικο» πατριωτισμό του, δεν ξεφεύγει από τον κανόνα, βλ. «Πρόλογος», σ. 37-40.

7. Ahrweiler, *αν. αρ.*, σ. 42-44.

ΟΙ ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Το να αποδείξεις την ελληνική συνέχεια επί χιλιάδες χρόνια, όπως πολλοί ελληνιστές προσπαθούν να κάνουν, μοιάζει με άθλο. Η παρουσία του ελληνικού στοιχείου, από τα ομηρικά χρόνια ως τις μέρες μας, πρέπει να εννοηθεί σαν ένα σύνθετο φαινόμενο, που εμπεριέχει πολλές ιδεολογικές, γεωγραφικές και βεβαίως γενετικές ρήξεις και κρίσεις⁸. Αυτό το πρόβλημα της συνέχειας απασχολεί τους ιστοριογράφους και άλλων λαών της περιοχής, που ονομάζονται αρχαίοι, όπως οι Αρμένιοι, οι Άραβες ή οι Εβραίοι. Η αποδεδειγμένη συνέχεια στηρίζεται στην πεποίθηση της ουσιαστικής μονιμότητας μιας ιδιαίτερης ταυτότητας αυτών των λαών. Όμως, έτσι πρόκειται για μια Ιστορία που καταργεί την Ιστορία και το μόνο που κάνει είναι να διηγείται τις στατικές και ατέρμονες περιπέτειες. Αλλά αυτή η συνέχεια είναι πολύ δύσκολο να αποδειχτεί στη δυτική Μικρά Ασία⁹.

Η μουσουλμανική κατάκτηση της Μικράς Ασίας προκαλεί την καταστροφή της βυζαντινής κοινωνίας και συχνά την εξαφάνιση ή τη φυγή των χριστιανών, ιδιαίτερα των Ελληνορθόδοξων. Όταν κατακτάται η Σμύρνη είναι, κατά εννέα δέκατα, ένα τουρκικό και μουσουλμανικό χωριό. Είναι περισσότερο από τολμηρό να γράφεται, όπως το έκανε ένας Έλληνας συγγραφέας των αρχών του 20ού αιώνα: «[...] οι Έλληνες των παραλίων είναι οι απόγονοι των Ελλήνων των αποικιών που ιδρύθηκαν κατά την Αρχαιότητα, καθώς και των κατοίκων του εσωτερικού της Μικράς Ασίας, οι οποίοι εξελληνίσθηκαν διαμέσου των χρόνων από το Μέγα Αλέξανδρο και τους Βυζαντινούς¹⁰». Στο κείμενο που ακολουθεί αυτό το απόσπασμα γίνεται εξάλλου υπαινιγμός για νέες αναμιξεις με Έλληνες που ήρθαν απ' έξω, αλλά ο κορμός της συνέχειας παραμένει άθικτος. Τις περισσότερες φορές, ο γεωγράφος και ο ιστορικός αυτών των περιοχών δεν επικεντρώνονται στη μελέτη της ανθρωπογεωγραφίας ή της ιστορίας των κατοί-

κων. Έτσι συμβαίνει, πρακτικά, χωρίς εξαίρεση μέχρι τη δεκαετία του 1920. Το ζήτημα είναι μάλλον να καθοριστεί ποιος βρίσκεται νόμιμα σε κάποια περιοχή.

Η Οδησσός και η περιοχή της, μια άλλη πολυπληθυσμική ανθρώπινη ζώνη, παρόμοια με τη Σμύρνη το 19ο αιώνα, παρουσιάζουν μια αξιοσημείωτη διαφορά σε σχέση με τη Μικρά Ασία. Ποτέ δεν αποκρύφτηκε ότι η ίδρυσή της είναι πρόσφατη, αντίθετα με τη Σμύρνη της οποίας η υποτιθέμενη συνέχεια με την Αρχαιότητα υπογραμμίστηκε πολύ βιαστικά¹¹.

Κι όμως, παρά το γεγονός ότι το πολεοδομικό συγκρότημα της Οδησσού είναι νέο, εγγράφεται στη μακρά ιστορία ανθρώπινης δραστηριότητας σ' αυτή την περιοχή, αλλά κανείς δεν αποκρύπτει τον ασυνεχή χαρακτήρα της. Άλλη σημαντική διαφορά, το γεγονός ότι η Οδησσός είναι μια πόλη που σχεδιάστηκε από την ίδρυσή της σύμφωνα με τους κανόνες της σύγχρονης πολεοδομίας. Η Οδησσός γεννιέται από μια τολμηρή πράξη κατάσχεσης του εδάφους. Είναι μια πόλη χωρίς παιδική ηλικία. Όμως, η εντύπωση που έδινε η Σμύρνη στον επισκέπτη ήταν διαφορετική, αν και όλοι οι ταξιδιώτες σημειώνουν με απογοήτευση τη σπανιότητα αρχαίων μνημείων μέσα στην ίδια την πόλη. Αν εξαιρέσουμε τις νέες συνοικίες κοντά στην προκυμαία, στην πλατεία του Διοικητηρίου (*Κονάκ*), κανείς δεν αμφέβαλε για την ιστορική συνέχεια της πόλης, από την εποχή της οθωμανικής κατάκτησης.

Η Σμύρνη και τα παράλια της παρουσιάζουν στους επισκέπτες, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, μια έντονα ελληνική όψη. Τι συνέβη στο διάστημα ανάμεσα στα βυζαντινά χρόνια και εκείνη την εποχή; Εκτός από τη δημογραφική ανάπτυξη, η οποία παρατηρείται στις χριστιανικές ομάδες της Εγγύς Ανατολής, που είχαν από νωρίς πρόσβαση στις φροντίδες της δυτικής ιατρικής, που παρέχονταν κυρίως στα πλαίσια των καθολικών αποστολών, διαπιστώνουμε μια επιστροφή των Ελλήνων, ύστερα από μια αρκετά μεγάλη περίοδο σχετικής απουσίας¹². Όλοι οι συγγραφείς της εποχής αυτής μιλούν για μια ειρηνική κατάκτηση των παραλίων της, λόγω της οικονομικής δραστηριότητας των Ελληνορθόδοξων¹³.

Η χώρα στο μεταξύ εκτουρκίστηκε σε βάθος, ιδιαίτερα η τοπωνυμία της. Το φαινόμενο αυτό είναι αισθητό στην ύπαιθρο, όπου τα χωριά φέρουν τουρκικά

8. Η δεύτερη Ρώμη ήταν διχασμένη ανάμεσα στο χριστιανισμό και την προσκόλληση της αριστοκρατίας της στην αρχαία ελληνική κουλτούρα. Guillaud A., *La Civilisation Byzantine*, Παρίσι, 1990. Βλ. Κεφ. VI, «Η κουλτούρα», σ. 297-369. Η ελληνική επικράτεια στη Μικρά Ασία είναι άραγε ίδια με εκείνη των ομηρικών χρόνων, με εκείνη της Αττικής στην κλασική Αρχαιότητα, ή ακόμα της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης, ή και της οθωμανικής; Ο σύγχρονος ελληνικός πληθυσμός έχει γνωρίσει πολύ ουσιαστικές γενετικές συνεισφορές, αλβανικές και σλαβικές.

9. Σφυρόερα Β., «Μεταναστεύσεις και εποικισμοί Κυκλαδίων εις Σμύρνην κατά την Τουρκοκρατίαν», σ. 164-199, ΜΧ., τ. Χ, Αθήνα, 1962.

10. Κοντογιάννης, ό.π., σ. 54. Το εθνώνυμο που χρησιμοποιείται είναι, βέβαια, πάντα Έλληνες, που αποδεικνύει την ταύτιση με την ελληνική Αρχαιότητα και σβήνει κάθε αναφορά σε μια κρατική κυριαρχία ή κάποια «υποτέλεια».

11. Herlihy P., *Odessa: A History, 1794-1914*, Κέμπριτζ, 1995.

12. Heyberger B., *Les Chrétiens du Proche-Orient au temps de la réforme catholique*, Ρώμη, 1994. Οι παρεχόμενες ιατρικές φροντίδες συμβάλλουν στη νομιμοποίηση της θρησκευτικής και εκπαιδευτικής παρουσίας των καθολικών μοναχικών ταγμάτων. Ο καθολικισμός παίρνει τη μορφή ενός συνόλου παροχών μέσα στο τοπικό κοινωνικό παιχνίδι.

13. Krumbacher K., *Griechische Reise, Blätter aus dem Tagebuche einer Reise in Griechenland und in der Türkei*, Βερολίνο, 1886· Cuinet V., *La Turquie d'Asie*, τ. III, Παρίσι, 1894.

ονόματα των οποίων το αντίστοιχο ελληνικό είναι συχνά ένα τεχνητό κατασκευάσμα. Μπορούμε να αναφέρουμε, σαν παράδειγμα, τα χωριά: Μπούκα στα βόρεια της Σμύρνης, Κουκλουτζάς, Χατσιλάρ, Σεβντίκιοϊ, Ναρλήκιοϊ. Ακόμα και μερικοί Έλληνες συγγραφείς, παρ' όλο που είναι φανατικοί στο ζήτημα αυτό, αρνούνται να τους δώσουν άλλο όνομα εκτός του τουρκικού, ελαφρά εξελληνισμένου κατά τη μεταφορά του, που αναπόφευκτα αλλοιώνει την προφορά. Το όνομα αυτό χρησιμοποιείται εξάλλου απ' όλους τους ντόπιους. Με την ίδια λογική και αντίστροφα, πρέπει να ξέρουμε ότι η τουρκική τοπωνυμία παίρνει τα αρχαία ελληνικά ή βυζαντινά τοπωνύμια και τα προσαρμόζει λίγο πολύ στην τουρκική προφορά. Αυτό συμβαίνει με τα πιο σημαντικά κέντρα, όπως τον Μπουρνόβα, που προέρχεται από το Πρινόβαρις, τη Μανίσα που προέρχεται από τη Μαγνησία, ή το Ιζμίρ που προέρχεται κατευθείαν από τη Σμύρνη. Αυτές οι προσαρμογές είναι η συνέπεια της διατήρησης ορισμένων τοποθεσιών. Όταν αυτές οι τοποθεσίες εγκατάστασης είναι μεταγενέστερες της βυζαντινής εποχής, το τουρκικό όνομα είναι το μόνο που μπορεί να υπάρχει. Η διάδοση των τουρκικών ονομάτων, όποια κι αν είναι η καταγωγή τους, πιστοποιείται από την αυθόρμητη χρησιμοποίησή τους στα φραγκολεβαντικά, στα αρμενικά ή ακόμα στα μικρασιατικά ελληνικά.

Η μαζική επιστροφή των Ελλήνων στη Μικρά Ασία οφείλεται στην εμπορική και αγροτική ανάπτυξή της, καθώς και στις ταραχές που ρημάζουν το Μοριά, μετά την επαναστατική εξέγερση του 1821. Οι ποιοτικές εξελίξεις του πληθυσμού, αυτές καθαυτές, δεν έχουν τίποτα το εξαιρετικό, όσο η σταδιοδρομία στο στρατό ή στη Διοίκηση παραμένει για τους μουσουλμάνους απαραίτητο ιδανικό και η αυτοκρατορική οθωμανική τάξη φαίνεται αιώνια. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, οι διάφορες ομάδες δεν έχουν την αίσθηση ότι είναι ανταγωνιστικές. Ειδικότερα, οι Ελληνορθόδοξοι, όσο δεν εκφράζουν πολιτικές απαιτήσεις, μπορούν ανενόχλητα να εμμένουν στην πίστη τους και να ρυθμίζουν τις εσωτερικές τους υποθέσεις όπως επιθυμούν. Όμως η μαζική επιστροφή του ελληνορθόδοξου στοιχείου έχει ως συνέπεια το σχηματισμό ελληνικών πλειονοτήτων κατά μήκος των παραλίων και ιδιαίτερα μέσα στην πόλη της Σμύρνης. Αυτές οι πλειονότητες στα παράλια και στις αστικές περιοχές παραμένουν ωστόσο μειονότητες στο επίπεδο του βιλαετιού. Η πόλη του Αϊδινίου, ιδιαίτερα, παραμένει μια πόλη με πληθυσμό και όψη κατά πολύ τουρκική, μέχρι το 1922¹⁴.

14. Αλεξανδρής Α., «The Greek Census of Anatolia and Thrace (1910-1912): A Contribution to Ottoman Historical Demography», στο Γόντικας Δ. και Issawi C. (διευθ.) *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, Πρίνστον, 1999.

Το Αρχιπέλαγος χρησίμευσε ως καταφύγιο των χριστιανικών πληθυσμών, την εποχή της μουσουλμανικής κατάκτησης. Το 19ο αιώνα, λειτουργεί πλέον ως δεξαμενή για τα δυτικά εδάφη της χερσονήσου¹⁵. Ο πληθυσμός παρουσιάζει κινητικότητα λόγω των επαγγελματικών του δραστηριοτήτων, που σχετίζονται εν μέρει με τη θάλασσα. Συχνά πρόκειται για ψαράδες ή ναυτικούς, που έχουν ένα κομμάτι γης σ' ένα νησί. Όμως αυτή η ζώνη, που εφάπτεται της μικρασιατικής χερσονήσου, γνωρίζει μια δημογραφική επανάσταση από τον 18ο αιώνα. Σημειώνεται μια υψηλή γεννητικότητα που προκαλεί αύξηση του πληθυσμού, ενώ η καλλιεργήσιμη γη είναι φτωχή σε απόδοση, και σε κάθε περίπτωση σπάνια. Αυτή η κατάσταση σπρώχνει τους νησιώτες προς την Ασία, όπου δεν υπάρχει πολύς πληθυσμός και οι προοπτικές είναι ευνοϊκές¹⁶. Έτσι, ο ελληνορθόδοξος πληθυσμός του Αρχιπελάγους φθάνει στις γειτονικές ακτές¹⁷. Η κινητικότητα των Ελληνορθόδοξων και η πρόσφατη νέα τους εγκατάσταση στη Μικρά Ασία δεν είναι κάτι κρυφό για τον πληθυσμό. Μιλάνε ανοικτά, και μάλιστα με κάποια υπερηφάνεια, για την πελοποννησιακή ή αιγαιακή τους «καταγωγή». Οι πρόσφυγες, που ρωτήθηκαν από το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών Αθηνών, από τη δεκαετία του 1930 έως τη δεκαετία του 1970, προσεγγίζουν με ειλικρίνεια το θέμα. Ορισμένοι γνωρίζουν και άλλοι όχι από πού ήλθαν οι πρόγονοί τους, αλλά όλοι έχουν επίγνωση της σχετικά πρόσφατης εγκατάστασής τους¹⁸. Οι πρόσφυγες μιλάνε επίσης για τη διαδικασία αυτοχθονοποίησης των εργαζομένων μεταναστών¹⁹. Πράγματι, αυτοί οι μετανάστες από την

15. Σφυρόερα, *αν. αρ.*

16. ΚΜΣ, ΑΠΠ, Τσιφλίκι Αγίου Γεωργίου, ΙΩΝ 15, σ. 10. Η Αριάδνη Πολυκράτη, που γεννήθηκε στο Τσιφλίκι Αγίου Γεωργίου, στα τέλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, απάντησε στην Αθήνα, στις 24/06/63, στη Ζωή Κυριτσοπούλου, δ. 1: «Το χωριό μου ήταν τσιφλίκι και ανήκε σε έναν Τούρκο που λέγονταν Αμπτούλ Αγάς. Ήταν πολύ καλός με τους Χριστιανούς τους έδινε χωράφια και τους βοηθούσε για να μπορέσουν να γίνουν νοικοκυρά. Κάποια νύχτα ο τσιφλικάς είδε στον ύπνο του τον Άγιο Γιώργη, οι Τούρκοι τον πιστεύουν πολύ αυτόν τον Άγιο, είδε λοιπόν πως του 'λεγε "Από δω και στο εξής δε θα λέγεται το χωριό Αμπτούλ Αγά τσιφλίκι, μόνο θα λέγεται Αϊ-Γεωργίου Τσιφλίκι". Αυτά μας τα 'λεγε η γιαγιά μας και τα 'χε και κείνη ακουστά από τους πιο παλιούς».

17. Κιτρομηλίδης Π., Αλεξανδρής Α., «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration, the Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era», σ. 9-44, ΔΚΜΣ, τ. V, Αθήνα, 1984-1985.

18. ΚΜΣ, ΑΠΠ, Μπουρνόβας, ΙΩΝ 10, σ. 18. Ηλιόπουλος Νικόλαος, που γεννήθηκε στον Μπουρνόβα, το 1906, απάντησε στην Αθήνα στις 26/07/68, στην Κυριτσοπούλου Ζωή, δ. 9: «Βαστούσαν οι Χριστιανοί του Μπουρνόβα από το Τσιρίγο, τη Χίο, τη Μυτιλήνη, είχαν έρθει από πολλά χρόνια, μερικοί ήταν και από το 1912. Ο προπάππος μου είχε έρθει από την Πελοπόννησο το 1821 στην Επανάσταση».

19. ΚΜΣ, ΑΠΠ, Γκισούρκοϊ, ΙΩΝ 16, σ. 18. Γεώργιος Χαλβατζής, απάντησε στη Θήβα, στις

Ελλάδα προς τη Μικρά Ασία τελικά παντρεύτηκαν εκεί και έγιναν οικογενειάρχες. Αυτές οι μετακινήσεις πληθυσμών είναι αδιαμφισβήτητες, ακόμα και από τους φανατικούς, που τόσο πρόθυμα μιλούν για ιστορικά δικαιώματα των Ελλήνων πάνω σ' αυτό το έδαφος: «Οι Ηπειρώτες ενίσχυσαν οπωσδήποτε τον ελληνισμό παντού στη Μικρά Ασία, όπου ήρθαν και εγκαταστάθηκαν από το 1830, οι Λέσβιοι τον ελληνισμό των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας, απέναντι από το νησί τους, οι Καππαδόκες τον ελληνισμό των βορείων, των νοτίων και των δυτικών παραλίων της χερσονήσου²⁰».

Τα ελληνικά που μιλούν στη δυτική Μικρά Ασία είναι η γλώσσα του Αρχιπελάγους, με κάποιες μικροδιαφορές. Δεν υπάρχει σημαντική γλωσσική συνέχεια από τη βυζαντινή εποχή, αλλά μαζική επανεισαγωγή των ελληνικών από μια ζώνη που συμμετέχει, εξάλλου, στη διαμόρφωση του μοντέλου της δημοτικής γλώσσας του Βασιλείου της Ελλάδας. Είναι λοιπόν φυσικό να υπάρχει γλωσσική ομοιογένεια με το Βασίλειο²¹. Η σπουδαία μελέτη του Dawkins για τα νέα ελληνικά της Ασίας, δεν αναφέρει καν τα ελληνικά της Σμύρνης, σαν να μην παρουσίαζαν κανένα ενδιαφέρον. Αν εξετάσουμε προσεκτικά, βλέπουμε ωστόσο ότι υπάρχουν ιδιαιτερότητες. Πρόκειται κυρίως για δάνεια, που πιστοποιούν την εξοικείωση των Ελλήνων με τα τουρκικά και, σε μικρότερο βαθμό με τα ιταλικά και τα γαλλικά. Ένα μυθιστόρημα γραμμένο σ' αυτά τα ελληνικά θα πρέπει να εμπεριέχει ένα γλωσσάριο για το σημερινό Έλληνα αναγνώστη²². Το τουρκικό στοιχείο έχει ένα μερίδιο στο μυθικό «ελληνισμό» της Μικράς Ασίας, που ο ελληνικός ή και φιλελληνικός επιστημονικός λόγος φροντίζει ή να αποσιωπήσει ή να αποδοκιμάσει²³. Αντίθετα, τα ποντιακά ελληνικά, που μιλιούνται εκεί όπου ο ελληνικός πληθυσμός μπορεί δικαίως να δηλώνει τη μόνιμη παρουσία του από την Αρχαιότητα ή τουλάχιστον από την πτώση του τοπικού ορθόδοξου κράτους (1461), διαφέρουν αισθητά από τα ελληνικά του Βασιλείου της Ελλάδος. Η δημοτική του Βασιλείου και τα ποντιακά έχουν το ίδιο καθεστώς θυγατρικών γλωσσών ως προς τα αρχαία ελληνικά, που και αυτά, εξάλλου, ποικιλίζουν. Δεν είναι δυνατή η συνεννόηση ανάμεσα σε ανθρώπους που

μιλούν τις δύο αυτές διαλέκτους, παρ' όλο που ο ελληνικός τους χαρακτήρας δεν αμφισβητείται από κανέναν²⁴. Η ιστορία και οι αλλαγές που επιφέρει διαψεύδουν έτσι τους θεωρητικούς μιας αμετάβλητης, ομοιόμορφης και καθαρής ελληνικότητας. Όμως η εθνικιστική ρητορεία δε διστάζει να χρησιμοποιεί οποιοδήποτε επιχείρημα και δεν την απασχολούν οι εσωτερικές αντιφάσεις ανάμεσα σε ιδεολογήματα, δηλαδή εδώ, το ιδεολόγημα της αρχικής αυτοχθονίας και της νεωτερικότητας των πιονιέρων, όπως παρατηρεί ένας Γάλλος ταξιδιώτης του 19ου αιώνα: «Οι Έλληνες έχουν την απαίτηση να είναι, μεταξύ όλων των κατοίκων της Σμύρνης, οι πιο παλιοί και οι πιο σύγχρονοι. Εγκωμιάζουν με την ίδια ευγλωττία, τους μαρμάρινους ναούς των προγόνων τους και την ελληνική Λέσχη που φωτίζεται με υγραέριο [...]»²⁵.

Ο ελληνικός εθνικισμός επεξεργάζεται διάφορες ρητορείες για να δικαιολογήσει τη μελλοντική πολιτική υπεροχή των Ελλήνων στη Μικρά Ασία. Μπορεί να προβάλλει τα «ιστορικά» δικαιώματα, να αναπτύσσει δηλαδή το επιχείρημα του πρώτου κατοίκου. Μπορεί όμως, και αυτό αποδίδει ιδιαίτερα στις αρχές της δεκαετίας του 1920, όπου εμφανίζονται ο φουτουρισμός και ο φασισμός, να προβάλλει την εικόνα του νέου, δραστήριου και ισχυρού κατακτητή, που αντιπαράκειται στην υποτιθέμενη αταβιστική και αθεράπευτη πάθεια της μουσουλμανικής Ανατολής²⁶. Όλοι αυτοί οι κονδυλοφόροι αγνοούν έτσι τα αποθέματα της μουσουλμανικής τουρκικής κοινωνίας και δεν μπορούν να δουν την επανάσταση των Νεότουρκων που έρχεται και η οποία είναι προάγγελος των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων, μετά την πρώτη παγκόσμια σύρραξη. Ωστόσο, παρά την εφευρετικότητα του σύγχρονου ελληνικού εθνικισμού, η περιοχή έφερε το στίγμα κι άλλων ανθρώπων παρουσιών ήδη από την εποχή του Βυζαντίου.

ΑΠΟ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΝΑΔΟΛΗ

Η περιοχή είναι σε επαφή με το ισλάμ, από τότε που αυτό επιδιώκει να εξαπλωθεί προς τη βορειοδυτική Ασία. Η κατάκτηση της Σμύρνης και της περιοχής της από τους μουσουλμάνους έγινε σταδιακά. Η πόλη υφίσταται αραβικές επι-

25/09/64, στη Ζωή Κυριτοπούλου, δ.1: «Σαν ρωτούσαμε τους γέρους γιατί φύγαν από τα χωριά τους και ήρθαν στη Μικρασία, μας λέγαν πως ήθελαν να ζήσουν καλύτερα, να καλλιεργούν μεγάλες εκτάσεις, να πουλήσουν, όπως και έγινε».

20. Κοντογιάννης, *ό.π.*, σ. 55.

21. Dawkins R., *Modern Greek in Asia Minor*, Κέμπριτζ, 1916.

22. Πολίτης Κ., *Στου Χατζηφράγκου*, Αθήνα, Ερμής, 1988.

23. Georgelin H., «La fin de la société ottomane multiethnique dans les récits en grec», σ. 97-129, στο *RMAMC*, τ. 6, Παρίσι, 2001.

24. Δρέττας Γ., *Aspects pontiques*, Παρίσι, 1997.

25. Deschamps G., *Sur les routes d'Asie*, Παρίσι, 1894, σ. 167.

26. Deschamps, *ό.π.*, σ. 257: «Κοιμάται η γριά Τουρκία. Στο μεταξύ ο πολιτισμός την καταβροχθίζει».

δρομές, αλλά η μεγάλη απειλή για τη βυζαντινή πολιτεία είναι κυρίως οι επιθέσεις των Σελτζούκων στην Αρμενία και στη συνέχεια στη Μικρά Ασία. Ειδικότερα, το 19ο αιώνα, ο Τούρκος αρχηγός Τσακά Μπέης εγκαθίσταται στη Σμύρνη και δημιουργεί ένα εφημέρο Βασίλειο στην περιοχή. Η πόλη επανέρχεται στο Βυζάντιο, το 1097, μετά την επανάκτηση της Νικαίας. Το 1317, το φρούριο στην κορυφή του όρους Πάγος εγκαταλείπεται από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία²⁷. Το 1320, ο εμίρης Αϊντίν της Εφέσου καταλαμβάνει την πόλη, που γίνεται ξανά τουρκική βάση πειρατών στο Αιγαίο²⁸. Στις 8 Οκτωβρίου 1344, οι ναυτικές δυνάμεις, Βενετία και Γένοβα, υπό την αιγίδα του Πάπα, την επανέκτησαν²⁹. Η άμυνα της πόλης ανατίθεται στους ιππότες της Ρόδου, οι οποίοι ανακαινίζουν το κάστρο του Αγίου Πέτρου, στην είσοδο του λιμανιού, το οποίο κατεδαφίζεται μόλις το 19ο αιώνα, από τη δημόσια οθωμανική αρχή. Το φρούριο του Πάγου παραμένει κτήση των Αϊδινόγλου. Η άνω πόλη είναι η μουσουλμανική τουρκική πόλη και η κάτω πόλη με το κάστρο του Αγίου Πέτρου, Ατζαγκικάλ (Aşağıkale) ή απλώς Χισάρ (Hisar) στα τουρκικά είναι το χριστιανικό της αντίβαρο³⁰. Το Δεκέμβριο του 1402 έως τον Ιανουάριο του 1403, ο Τιμούρ Λανγκ (Timur Lang) κατέστρεψε την πόλη και εκδίωξε οριστικά τους ιππότες της Ρόδου³¹.

Η οριστική οθωμανική κατάκτηση έγινε το 1424-1425. Η Σμύρνη προσαρτάται τότε στην Αυτοκρατορία από τον Μεχμέτ Β'³². Είναι μια περίοδος καταστροφής μακροχρόνιων εγκαταστάσεων και φυγής του ορθόδοξου πληθυσμού: «[...] οι χριστιανοί της Σμύρνης εξορίστηκαν μαζικά και αντικαταστάθηκαν από μουσουλμάνους έποικους και [...] η πόλη μετατράπηκε σε ερείπια³³». Για να σωθεί, ένα μέρος του πληθυσμού, προσπαθεί να φθάσει στην Κωνσταντινούπολη ή στα νησιά του Αιγαίου³⁴. Μετά την οθωμανική κατάκτηση, ό,τι απέμεινε από την πόλη που αριθμεί μόνο μερικές χιλιάδες κατοίκους μέχρι

27. Ostrogorsky G., *Histoire de l'État Byzantin*, Παρίσι, 1956, 1996. Κεφ. VIII: «Déclin et chute de l'Empire Byzantin».

28. Lemerle P., *L'Émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, recherche sur la «geste d'Umur Pacha»*, Παρίσι, 1957, σ. 7-18.

29. Ζαχαριάδου Ε., *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirate of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Βενετία, 1983, σ. 49.

30. Στα βυζαντινά ελληνικά, τα δύο κάστρα ονομάζονται: το παλιό κάστρο, δηλαδή το κάστρο του όρους Πάγος, *παιλαιόν κάστρο*, και το νέο κάστρο, δηλαδή του λιμανιού, *καινούργιο κάστρο*.

31. Ζαχαριάδου, *ό.π.*, σ. 81.

32. Mantran R. (διευθ.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Παρίσι, 1989. Βλ. Vatin N., κεφ. II: «L'ascension des Ottomans (1367-1451)», σ. 69-70.

33. Βρυώνης, *ό.π.*, σ. 348.

34. *Ιδίο*, σ. 169.

τον 16ο αιώνα, γνωρίζει κάποια σταθερότητα. Ορισμένοι συγγραφείς μιλούν για *pax ottomanica* τεσσάρων αιώνων για το Ιζμίρ. Η περιοχή βρίσκεται, πράγματι, στο κέντρο μιας οθωμανικής περιοχής σε διαρκή ανάπτυξη μέχρι τα τέλη του 16ου αιώνα. Όμως το μεγάλο λιμάνι της Αρχαιότητας και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας δεν υπάρχει πια. Το 1580, η πόλη έχει περίπου 2.000 κατοίκους. Πρόκειται για ένα μουσουλμανικό, κατά τα τέσσερα πέμπτα, χωριό που ζει από την καλλιέργεια της γης της γύρω περιοχής³⁵. Η κατάκτηση είχε πολλές συνέπειες στη σύνθεση της πόλης. Η ελληνορθόδοξη κοινότητα, που περνά κάτω από την κηδεμονία της νέας εξουσίας, καταλαμβάνει πλέον μόνο μια συνοικία: το *cemat-i gebran* γύρω από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, που υπάρχει μέχρι το 1922.

Αν η ελληνική παρουσία στη χερσόνησο της Μικράς Ασίας δεν έχει ανιστορικό χαρακτήρα, το ίδιο ισχύει και για την τουρκική παρουσία. Η άφιξη των Τούρκων στο βόρειο τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ξεκινά με τη μάχη σ' ένα προκεχωρημένο φυλάκιο σε αρμενικό έδαφος, το Μαναζγκέρντ, που έχασε το Βυζάντιο το 1071. Ο σκοπός της κατάκτησης είναι η οριστική εγκατάσταση. Οι βυζαντινολόγοι πιστεύουν ότι η προώθηση των Τούρκων διευκολύνθηκε από την εθνοτική, γλωσσική και θρησκευτική ποικιλομορφία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας³⁶. Ένα μεγάλο μέρος του χριστιανικού πληθυσμού ασπάζεται το ισλάμ και υιοθετεί την τουρκική γλώσσα. Οι χριστιανοί χωρικοί μεταδίδουν στους κατακτητές την τεχνογνωσία τους στη γεωργία. Αρμένιοι και Έλληνες είναι επίσης περιζήτητοι τεχνίτες. Οι χριστιανοί χωρικοί χάνουν τη γη τους και στη συνέχεια επανεντάσσονται σ' ένα νέο χωριό, συχνά κοντά στο παλιό, όπου βρίσκονται σε υποδεέστερη κοινωνική θέση. Η συγκατοίκηση ανάμεσα στον παλιό πληθυσμό που προσαρμόζεται στη νέα κατάσταση και στους νέους κατοίκους συμβάλλει στη μόνιμη εγκατάσταση των Τούρκων, έστω κι αν ορισμένες ημινομαδικές συνήθειες παραμένουν, όπως αυτή του παραθερισμού έξω από το χωριό χειμερινής διαμονής, που είναι κατασκευασμένο με στερεά υλικά³⁷.

35. Goffman D., *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, Σιάτλ, UWP, 1990, σ. 12.

36. Βρυώνης, *ό.π.*, στη σ. 68, πιστεύει περισσότερο ότι, παρά την ποικιλομορφία της βυζαντινής Ασίας, η τουρκική κατάκτηση υπήρξε ιδιαίτερα μακρόχρονη και χρειάστηκε σχεδόν τέσσερις αιώνες για να αφαιρεθεί αυτά τα εδάφη από τη βυζαντινή κυριαρχία. Ωστόσο, χρησιμοποιεί, σ. 403, ως επιχείρημά της τη διχόνοια ανάμεσα σε Έλληνες, Αρμένιους και Σύριους για να εξηγήσει την αδυναμία του Βυζαντίου στα νότια και ανατολικά εδάφη του.

37. Tamdoğan-Abel I., *Les Modalités de l'urbanité dans une ville ottomane: les habitants d'Adana au XVIIIe siècle d'après les registres des cadis*, Διδακτορική Διατριβή, Veinstein Gilles (διευθ.), 22. 5. 98, στην EHESS, Παρίσι, σ. 28 και 79.

Η ανάπτυξη επανέρχεται στις αρχές του 17ου αιώνα. Τότε είναι που η Σμύρνη ξεφεύγει από το ρόλο του μικρού αγροτικού λιμανιού που ο μόνος του προσορισμός, όπως και τόσων άλλων παραλιακών πόλεων, είναι να τροφοδοτεί την Κωνσταντινούπολη για να γίνει ένα λιμάνι ενσωματωμένο στα δίκτυα που εξυπηρετούν τη δυτική Ευρώπη, προσελκύοντας τα εμπορεύματα που εισάγονται από την Περσία, αλλά και τα προϊόντα της αγροτικής ενδοχώρας, η οποία προσαρμόζεται στις απαιτήσεις της εμπορικής Ευρώπης. Το 18ο αιώνα, η περιοχή κυριαρχείται από οθωμανικές οικογένειες, ιδιαίτερα τους Καραοσμάνογλου της Μανισά* και τους Αράμπογλου της Μπεργκάμα**. Με αυτή την ισχυρή τοπική εξουσία πρέπει να συνεννοούνται οι Ευρωπαίοι³⁸. Η νέα εισβολή της Δύσης, η οποία βρίσκεται πλέον αποφασιστικά στο δρόμο της επιστημονικής, τεχνικής αλλά και οικονομικής επανάστασης, σ' αυτή την περιοχή του κόσμου επιταχύνει την ανάπτυξη της Σμύρνης και τη μετατρέπει σ' ένα κοσμοπολίτικο, πολυγλωσσικό, πολυεθνικό και πολυθρησκευτικό κέντρο³⁹. Είναι η γνωστή σε όλους εικόνα που μας δίνει ο Jean-Baptiste Tavernier:

«Η πόλη είναι ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένη και δεν πρέπει να έχει λιγότερες από ενενήντα χιλιάδες ψυχές. Υπάρχουν γύρω στις 60.000 Τούρκοι, 15.000 Έλληνες, 8.000 Αρμένιοι, και έξι ή επτά χιλιάδες Εβραίοι. Όσο για τους χριστιανούς της Ευρώπης, που κρατούν όλο το εμπόριο και για τους οποίους θα μιλήσω αμέσως, ο αριθμός τους είναι εξαιρετικά μικρός. Καθένα από αυτά τα έθνη θρησκευεται εντελώς ελεύθερα. Οι Τούρκοι έχουν στη Σμύρνη δεκαπέντε τζαμιά, οι Αρμένιοι έχουν μόνο μία εκκλησία, οι Έλληνες έχουν δύο, και οι Λατίνοι τρεις. Οι Γάλλοι Καπουτσίνους έχουν ένα εξαιρετικά ωραίο μοναστήρι, και η εκκλησία τους χρησιμεύει ως ενορία όπου γίνεται η λειτουργία. Υπάρχουν επίσης Γάλλοι Ιησουίτες και Ιταλοί Observants (ευσεβιστές). Οι Τούρκοι, οι Έλληνες, οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι διαμένουν στο λόφο, και όλη η κάτω πόλη που είναι κατά μήκος της θάλασσας κατοικείται αποκλειστικά από χριστιανούς της Ευρώπης, Γάλλους, Άγγλους, Ολλανδούς και Ιταλούς. Οι Έλληνες έχουν στην ίδια συνοικία μια παλιά εκκλησία και μερικά σπιτάκια όπου γευματίζουν μερικές φορές οι ναύτες.

Η συνοικία των Φράγκων είναι απλώς ένας μακρύς δρόμος***, του οποίου η

* ελλ. Μαγνησία. (Σ.τ.Μ.)

** ελλ. Πέργαμος. (Σ.τ.Μ.)

38. Veinstein G., «"Âyân" de la région d'Izmir et commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)», σ. 71-83, *EB*, αρ. 3, Σόφια, 1976.

39. Goffman, *ό.π.*, βλ. Κεφ. 7, «A Colonial Port City», σ. 138-146.

*** η Ευρωπαϊκή Οδός. (Σ.τ.Μ.)

μία πλευρά βλέπει στη θάλασσα που χτυπά τις βάσεις των σπιτιών, και, τόσο λόγω της θέας όσο και για την ευκολία της εκφόρτωσης των εμπορευμάτων, τα σπίτια που βλέπουν στη θάλασσα είναι πολύ πιο ακριβά από εκείνα που βλέπουν το λόφο⁴⁰».

Το 19ο αιώνα, παρά τον αυξανόμενο κοσμοπολιτισμό της, η πόλη διατηρεί μια απόλυτη πλειοψηφία Τούρκων κατοίκων, προφανή σ' ένα δυτικό ταξιδιώτη, παρά τη μεγαλύτερη ευκολία με την οποία μπορεί να έρθει σε επικοινωνία με χριστιανούς. Τα ζητήματα δημογραφίας μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι πολύ λεπτά⁴¹. Πράγματι, εκτός από την τεχνική δυσκολία δημιουργίας μηχανισμού απογραφής ολόκληρου του πληθυσμού, ο ερευνητής έρχεται αντιμέτωπος με τα πολιτικά και κοινωνικά διακυβεύματα, καθώς και με τις κοινωνικές πραγματικότητες των σχέσεων ανάμεσα σε ομάδες της εποχής, που εξουδετερώνουν, εν μέρει, τους μηχανισμούς απογραφής ή υπολογισμού των πληθυσμών είτε πρόκειται για κρατικούς μηχανισμούς είτε για ξένους ή για κοινοτικούς.

Το 19ο αιώνα, η γεννητικότητα των Ελληνορθόδοξων είναι μεγαλύτερη από εκείνη των μουσουλμάνων. Οι παρατηρητές υπογραμμίζουν τη δημογραφική υποχώρηση του τουρκικού πληθυσμού στη Μικρά Ασία. Μάλλον το υπόλοιπο των βιώσιμων γεννήσεων είναι σαφώς υψηλότερο στους μη μουσουλμάνους, διότι βρίσκονται ήδη στην πρώτη φάση της δημογραφικής επανάστασης: «Οι μη μουσουλμάνοι, κυρίως Έλληνες και Αρμένιοι, έφθασαν στο δημογραφικό τους απόγειο στην Τουρκία γύρω στο 1881, όπου αντιπροσωπεύουν το 21% του πληθυσμού στο έδαφος της σημερινής Τουρκίας⁴²». Οι μουσουλμάνοι, με μικρότερη πρόσβαση στις ιατρικές φροντίδες, είναι και οι μόνοι που υφίστανται τις υποχρεώσεις της στρατολόγησης και των συχνών επιστρατεύσεων, ενώ πόλεμοι με τις γειτονικές χώρες και εξεγέρσεις στα Βαλκάνια διαδέχονται

40. Tavernier J. B., *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier...*, Παρίσι, 1976, σ. 76-77.

41. Panzac D., «L'enjeu du nombre. La Population de la Turquie de 1914 à 1927», σ. 45-46. *REMM*, αρ. 50, 1988. Αυτός ο ταξιδιώτης υπερασπίζεται την αξιοπιστία των οθωμανικών στοιχείων. Έχουν δημιουργηθεί αποκλειστικά για ωφελμιστικούς σκοπούς. Όμως αυτή η πρακτική ωφέλεια των προσπαθειών καταγραφής του πληθυσμού είναι άραγε ανεξάρτητη από τις ελληνορθόδοξες ή αρμενικές αποστολικές πρωτοβουλίες; Μπορούμε σ' αλήθεια να βεβαιώνουμε την πρακτική απλοϊκότητα των δημιουργιών των οθωμανικών αριθμητικών στοιχείων, ενώ η Αυτοκρατορία είναι σε συνεχή εδαφική υποχώρηση από το 17ο αιώνα και ένα από τα νέα επιχειρήματα που χρησιμοποιούν οι πληθυσμοί που επιθυμούν να αποσχιστούν είναι η δημογραφική σπουδαιότητα της ομάδας τους;

42. Courbage Y. και Fargues P., *Chrétiens et Juifs dans l'Islam arabe et turc*, Παρίσι, 1992 (1η εκδ.), 1997.

ο ένας τον άλλο. Δεν μπορούν να ανταποκριθούν στο δημογραφικό ανταγωνισμό των μη μουσουλμάνων που καταβάλλουν το μπεντέλ-ι ασκεριγιέ και έτσι απαλλάσσονται αυτής της υποχρέωσης, μέχρι το νεοτουρκικό καθεστώς.

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, η Σμύρνη μοιάζει σαν μια μεγάλη μη μουσουλμανική και μάλιστα χριστιανική πόλη, ακόμα και στα μάτια του τουρκικού πληθυσμού που την αποκαλεί Γκιοούρ Ιζμίρ, η άπιστη πόλη. Ο πρόξενος της Γαλλίας εκτιμά την αναλογία των Ελληνορθόδοξων κατοίκων στα δύο τρίτα του συνολικού πληθυσμού. Η Σμύρνη έμοιαζε σαν μια ελληνική νησίδα με μια μουσουλμανική ενδοχώρα⁴³. Η κατάσταση, που μέχρι τότε ήταν ένα απλό αποτέλεσμα του ρου της ιστορίας, εμφανίζεται ως ακανθώδης για την Αυτοκρατορία στα τέλη του 19ου αιώνα⁴⁴.

Παρατηρούμε, επίσης, την εμφάνιση μιας περιοχής που ξεκινά από τη θάλασσα του Μαρμαρά και φτάνει μέχρι την Αττάλεια, όπου εκφράζονται βλέψεις αν όχι επεκτατικές, τουλάχιστον από κοινού ελέγχου της ελληνικής διπλωματίας και της ορθόδοξης Εκκλησίας, πάνω στο ρωμαίο πληθυσμό. Ένας ελληνορθόδοξος κόσμος, προοδευτικά εξελληνισμένος, ξεπροβάλλει, ακόμα και στις πιο μακρινές ακτές. Η εξαίγηση του ελληνισμού πραγματοποιείται μέσω δύο δικτύων: τους Έλληνες πρόξενους, υποπρόξενους και προξενικούς υπαλλήλους, αλλά και τους αξιωματούχους του κλήρου. Οι μητροπόλεις γίνονται κέντρα εξελληνισμού⁴⁵. Οι συναισθηματικοί δεσμοί με το ελληνικό κράτος εκδηλώνονται ανοικτά και δημόσια. Είναι γνωστό ότι οι θρησκευτικές τελετές του Πάσχα φτάνουν μέχρι την οθωμανική οδό. Οι εορτές και τα σημαντικά γεγονότα που συμβαίνουν στο νέο ελληνικό κράτος γίνονται αφορμή για διαδηλώσεις και γαλανόλευκες σημαίες αναρτώνται στις προσόψεις των σμυρναϊκών σπιτιών⁴⁶. Τα ελληνικά καφενεία έχουν συχνά μια φωτογραφία του βασιλιά της Ελλάδος, μερικές φορές και στα πιο απομακρυσμένα μέρη. Έτσι, ένας

43. ΑΥΕΓ-ΤΠ-ΑΛ-1906-1916, τηλ. αρ. 177, που έστειλε ο ΓΠΓ, Ρ. Blanc, στην ΓΠ στην Κωνσταντινούπολη, στις 10.9.08, «Το ελληνικό στοιχείο και το συνταγματικό καθεστώς».

44. ΑΥΕΓ-ΤΠ-ΑΛ-1878-1881, τηλ. αρ. 170, που έστειλε ο ΓΠΓ στη Σμύρνη, Η. Pellissier, στον ΓΠ Tissoi, στις 27.1.81, «Αμυντική κατάσταση των θέσεων της Σμύρνης, Μυτιλήνης, Αϊβαλιού και Νέας Σκάλας».

45. ΑΥΕΓ-ΤΠ-ΑΛ-1891-1896, τηλ. αρ. 45, που έστειλε ο ΓΠΓ, F. Rougon, στον Επιτ., M. de la Boulinière, στις 10. 10. 93.

46. Paulin F., «Négationnisme et théories des populations stables: le cas du génocide arménien», στην ιστοσελίδα <<http://www.ehess.fr/populatique.Numero.1.PAULIN.html>>.

Αυτό το άρθρο εξετάζει τις προθέσεις ορισμένων ερευνητών, οι οποίοι αρνούνται την ύπαρξη εγγράφων που προέρχονται από μη μουσουλμανικά μιλέτια και είναι κάπως αξιόπιστα για το δημογρφο ιστορικό των διαφόρων ομάδων της Αυτοκρατορίας.

ταξιδιώτης ανακαλύπτει το πορτρέτο του βασιλικού ζεύγους της Ελλάδος σ' ένα καφενείο στο Ναζλί⁴⁷.

Ο πληθυσμός των Ρωμιών, που είναι τόσο εκδηλωτικός, μονοπωλεί την προσοχή των ταξιδιωτών. Κι όμως, ο μουσουλμανικός πληθυσμός είναι πλειοψηφία στο βιλαέτι του Αϊδινίου μέχρι το 1922. Είναι ποικίλος, έστω κι αν οι δυτικές ή μη μουσουλμανικές πηγές της Ανατολής δεν επιτρέπουν τη λεπτομερή εξέτασή του. Ορισμένες ομάδες είναι πολύ ορατές, όπως οι Ζεϊμπέκηδες ή οι Γιουρούκηδες της Μικράς Ασίας. Πρόκειται για ομάδες με ενδυμασίες με έντονους χρωματισμούς, που ενσωματώνονται στο εξωτικό φαντασιακό της περιοχής. Ωστόσο, η μουσουλμανική ποικιλότητα εξακολουθεί να περιγράφεται κάπως «εκ των έξω». Έτσι, είναι σπάνιο να συναντήσεις κάποια αναφορά στο σιιτικό τζαμί, που συμπεριλαμβάνεται στο χαν των Περσών, Ατζέμ χάνι. Αντίστροφα, αυτή η ποικιλότητα υπογραμμίζεται κατά βούληση από την ελληνική εθνικιστική βιβλιογραφία ως επιχείρημα, για να διαχωριστεί η μουσουλμανική ομάδα σε ομάδες εθνικού τύπου, και να μειωθεί το τουρκικό σύνολο⁴⁸.

Ορισμένες εργασίες, ακόμα και πρόσφατες, προσπαθούν να αναδείξουν την αποκλειστική αυτοχθονία των Τούρκων σε σχέση με τους χριστιανούς μετανάστες, κυρίως οικονομικούς, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα⁴⁹. Αρκεί, ωστόσο, μια αλλαγή στα χρονικά όρια της έρευνας για να αναδειχτεί η αδιαμφισβήτητη ιστορικότητα αυτής της παρουσίας. Η σύγχρονη τουρκική ιστοριογραφία επιθυμούσε πάντα να σβήσει το παρελθόν της περιοχής. Αρμένιοι και Ελληνορθόδοξοι είναι *persona non grata* στο χώρο και το χρόνο της Τουρκίας. Πρόκειται για την αντίστροφη ιδεολογική χειραγώγηση από εκείνες άλλων ομάδων που επιθυμούν να οικειοποιηθούν κατ' αποκλειστικότητα τη χερσόνησο⁵⁰. Το επιχείρημα της αυτοχθονίας δεν είναι ωστόσο το μόνο που μπορεί να στηρίξει αυτή τη διεκδίκηση αποκλειστικότητας. Η πεποίθηση ότι ο λαός

47. Deschamps, ό.π., σ. 248.

48. Ακρίτας Δ., *Peuples et races de l'Asie Mineure, aperçu historique et ethnographique*, Κωνσταντινούπολη, 1922, σ. 32 και ακ.

49. Βλέπε Bilsel C., *Cultures et fonctionnalités: l'évolution de la morphologie urbaine de la ville d'Izmir aux XIXe et début XXe siècles*, Διδακτορική Διατριβή, Guy Burguel (διευθ.), Paris X, Οκτώβριος 1996, σ. 191-194.

50. Copeaux É., *Espaces et temps de la nation turque, analyse d'une historiographie nationaliste, 1931-1993*, Παρίσι, 1997, σ. 25: «Όταν οι Τούρκοι εγκαταστάθηκαν στην Ανατολία, και στη συνέχεια στα Βαλκάνια, πρέπει να διατήρησαν με το παρελθόν και τους πληθυσμούς αυτών των περιοχών περίπλοκες σχέσεις, οι οποίες οδήγησαν σε μια σειρά από δράματα και καταστροφές στο γύρισμα του αιώνα. Αυτή η σχέση, μοναδική στο είδος της, ενός λαού με τόσο διάσπαρτα εδάφη στηρίζει την ιστορική αφήγηση [...]»

αυτός έγινε δέκτης της ύστατης αποκάλυψης, και ότι τα εδάφη που κατέκτησε διέπονται κατά συνέπεια από την πραγματική πίστη, επιτρέπει μάλιστα την εκμετάλλευση της σχετικά πρόσφατης παρουσίας των Τούρκων σ' αυτά τα μέρη που κερδήθηκαν στο Νταρ-αλ-Ισλάμ. Το καθαγιασμένο, κατ' αυτό τον τρόπο, έδαφος καθίσταται απαραβίαστο, κατά τη διατύπωση του Βρυώνη: «once Muslim, always Muslim»⁵¹.

ΟΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

Από την αρχή των εθνικισμών στην Ευρωπαϊκή Τουρκία, ένα μέρος των μουσουλμάνων Οθωμανών που διέμεναν εκεί – είτε επρόκειτο για ντόπιους που είχαν ασπαστεί το ισλάμ είτε για παλιούς μουσουλμάνους μετανάστες – υποχρεώνονται να φύγουν κάτω απ' την πίεση των νέων κρατών ή των πληθυσμών, ή κάνουν την προσωπική επιλογή να παραμείνουν σε περιοχή υπό μουσουλμανική κυριαρχία⁵². Έτσι, η Μικρά Ασία γνωρίζει εισροή μουατζιρηνών, που ανανεώνουν το μουσουλμανικό πληθυσμό. Η Ανατολία γίνεται ένα καταφύγιο για τους μουσουλμάνους των Βαλκανίων, που ωθούνται στη μετανάστευση. Πράγματι, αυτοί οι μουατζιρηνές αισθάνονται μνησικακία απέναντι σ' αυτούς που τους έδιωξαν από τον τόπο τους⁵³. Ιδιαίτερα οι Τουρκοκρητικοί που αρχίζουν να εισρέουν μετά την πρώτη ελληνορθόδοξη εξέγερση του 1821-1829 εκδηλώνουν, συνήθως, εχθρότητα απέναντι στους ελληνορθόδοξους του βιλαετιού. Αυτή η αντιπάθεια εκφράζεται ανοιχτά έξω από τη Σμύρνη. Πολλές μαρτυρίες ελληνορθόδοξων προσφύγων από τη Μικρά Ασία επιβεβαιώνουν αυτή την αλλαγή: «Φοβούμασταν τους Κρητικούς που ήταν αυταρχικοί. Σκότωναν. Λήστευαν, φοβεροί χριστιανομάχοι. Μόλις πάτησαν το πόδι τους στη Μικρασία, μετά την κατοχή της Κρήτης, άλλαξε η ζωή των χριστιανών»⁵⁴.

Οι Τουρκοκρητικοί δεν εγκαταλείπουν το νησί, όπου ασκούν κάθε είδους επαγγέλματα και είναι ο τόπος καταγωγής των προγόνων τους, και του οποί-

51. Βρυώνης, ό.π., σ. 285.

52. McCarthy J., *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Πρίνστον, 1995.

53. McCarthy J., *Muslims and Minorities. The population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, Νέα Υόρκη, 1983.

54. ΚΜΣ, ΑΠΠ, Μαγνησία, ΑΙΟ 18-19-20, Γιώργης Κιούγκης, που γεννήθηκε στη Μαγνησία το 1895, ερωτ. στην Αθήνα στις 22/09/62, από τη Ζωή Κυριτσπούλου.

ου η ελληνική διάλεκτος είναι η μοναδική τους γλώσσα, παρά μόνο κάτω από τον εξαναγκασμό των βιαιοτήτων που επαναλαμβάνονται, σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα: στα 1821-1829, ύστερα το 1858, και στα 1866-1869 και τέλος στα 1896-1897⁵⁵. Στη Σμύρνη και στις άλλες πόλεις ή χωριά της περιοχής εγκαθίστανται σε νέες συνοικίες⁵⁶. Συνήθως, πρόκειται για πρόχειρα καταλύματα, σε μέρη που έχουν επιλεγεί τυχαία, όπως στα νότια του Καντιφεκάλ, και δεν αντέχουν στη σύγκριση με την Κρήτη⁵⁷. Με την έναρξη των Βαλκανικών πολέμων του 1912-1913, πολλοί μουατζιρηνές, από τη Θράκη, τη Μακεδονία και την Ήπειρο φτάνουν στη Μικρά Ασία. Αυτό το μεταναστευτικό ρεύμα διογκώνεται μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων.

Οι οθωμανικές αρχές δημιουργούν συνοικίες από μουατζιρηνές, που προέρχονται κυρίως από τη Θεσσαλία, η οποία το 1882 είχε μόλις αποσπαστεί από την Ελλάδα, στα παρακάτω μέρη: Καντιφέ Καλέσι, Μπελί Μπακσέ, Γκιόζ Τεπές, Χαλκά Μπουνάρ και Μπαγκί Μπουρνού. Εποφθαλμιούν επίσης το εβραϊκό νεκροταφείο του Ντεγκιρμέν Νταγί, που βρίσκεται απέναντι από το Καρατάς. Ο χώρος κατάσχεται από την «Επιτροπή για την εγκατάσταση των Οθωμανών μεταναστών». Στην αρχή εγκαθιστούν παραπήγματα και στη συνέχεια δημιουργούν ένα χωριό⁵⁸. Η εβραϊκή κοινότητα συγκλονίζεται από τη βεβήλωση ενός νεκροταφείου που χρησιμοποιεί από αιώνες, χωρίς, όμως, να είναι σε θέση να παρουσιάσει το αυτοκρατορικό φιρμάνι που της παρέχει τη χρήση του χώρου⁵⁹. Αυτή η εισροή μουατζιρηνών επηρεάζει την ανάπτυξη της πόλης της Σμύρνης και συμβάλλει στο να εξαφανιστούν ορισμένα ίχνη της ιστορίας της, διότι τα αρχαία απομεινάρια χρησιμεύουν ως λατομεία, ιδιαίτερα κατά την κατασκευή των συνοικιών για τους μουατζιρηνές. Κανείς τότε δε δίνει οποιαδήποτε αξία ούτε στο παρελθόν ούτε στα απομεινάρια του.

Ο πληθυσμός των μουατζιρηνών δεν είναι ομοιογενής. Μαζί με τις άθλιες συνοικίες των προσφύγων, προσφέρει επίσης τη συμβολή του σε ταλέντα και ικανότητες. Αυτό ισχύει στην κλίμακα της Αυτοκρατορίας, κυρίως στον τομέα

55. Kolodny É., «Des musulmans dans une île grecque: les "Turcocrétois"», σ. 1-15, *Mediterranean World*, αρ. XIV, Τόκιο, 1995.

56. ΚΜΣ, ΑΠΠ, Μπουνάρμπασι, ΙΩΝ. 27, Κωστής Λαμπρινούδης, γεννηθ. στο Μπουνάρμπασι, το 1887, ερωτ. στην Αθήνα στις 20/04/65, από τη Χαρά Λιουδάκη: «Ήρθαν και κάπου 40 οικογένειες Τουρκοκρητικοί. Εγκαταστάθηκαν στο Καμινάκι, μια ξεχωριστή συνοικία των Τούρκων».

57. Bilsel, ό.π., σ. 306-308.

58. ΑΥΕΓ-ΤΠ-ΑΛ-1881-1884, τηλ. αρ. 230, Σμύρνη, του ΓΠΓ, Η. Pellissier, προς τον ΓΠ, Μ. Tissot, στις 19.2.82.

59. Krumbacher, ό.π., σ. 73.

της διανόησης⁶⁰. Ισχύει επίσης και για τη Σμύρνη στον τομέα της οθωμανικής δημόσιας διοίκησης. Ανώτεροι αξιωματούχοι της διοίκησης του βιλαετίου κατ'άγονται από τα εδάφη που έχασε η Αυτοκρατορία. Είναι η περίπτωση του ντε-φερντάρη Κεμάλ Μπέη, στις αρχές του 20ού αιώνα, που έχει έρθει από την Κρήτη, καθώς και του βαλή Ραχμή Μπέη, του οποίου η οικογένεια ήταν εγκαταστημένη στη Θεσσαλονίκη⁶¹. Φτάνει στη Σμύρνη το Σεπτέμβριο του 1913 και παραμένει στη θέση του μέχρι το 1918. Η στάση αυτών των ανώτερων δημοσίων υπαλλήλων απέναντι στους Ελληνορθόδοξους δεν μπορεί να είναι καλοπροαίρετη.

Ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Σμύρνης βρίσκεται σε επαφή με την Ευρώπη και έλκεται, και αυτός, από τη δύναμή της. Ανήκει στις κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες έχει μεγάλη επιτυχία το Κομιτάτο Ένωση-Πρόοδος (ΚΕΠ). Η ανάγνωση του *Moniteur oriental* δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για την παρουσία στην πόλη μιας μουσουλμανικής ελίτ, η οποία έχει πρόσβαση σε ελεύθερα επαγγέλματα παρόμοια με εκείνα που ασκούν οι χριστιανοί: ιατρική, δημοσιογραφία, εκπαίδευση και νομικά. Διακρίνουμε μάλιστα την παρουσία μουσουλμάνων εμπόρων σε όλους τους κλάδους δραστηριότητας, έστω κι αν οι επαφές με τη Δύση είναι υπόθεση κυρίως των μη μουσουλμάνων. Τον Ιούλιο του 1908, αυτός ο μοντέρνος πληθυσμός ενθουσιάζεται με την επανάσταση του ΚΕΠ. Η Σμύρνη είναι επίσης η πόλη του μουσουλμανικού οθωμανικού μοντερνισμού. Ωστόσο, εδώ ο τουρκικός εθνικισμός αποτελεί *de facto* μειονότητα, καθώς οι Τούρκοι είναι μειονότητα⁶². Η γειτνίαση με εξευρωπαϊσμένους και εμφανώς ευκατάστατους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς ξυπνά την επιθυμία ανόδου στο ίδιο οικονομικό και πολιτικό επίπεδο με τη Δύση, που είναι τόσο παρούσα σ' αυτή την πόλη. Σε σύγκριση με τη Σμύρνη, η Σταμπούλ είναι η πόλη του αυτοκρατορικού συντηρητισμού και σχετικά εχθρική προς τις ιδέες του ΚΕΠ.

60. Για ένα παράδειγμα πνευματικής διαδρομής ενός Τατάρου του Βόλγα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Georjeon F., *Aux origines du nationalisme turc, Yusuf Akçura (1876-1935)*, Παρίσι, 1980.

61. Humbert G., *Konstantinopel-London-Smyrna, Skizzen aus dem Leben eines kaiserlich deutschen Auslandsbeamten*, Berlin-Charlottenburg, 1927, σ. 76: «Είχαμε από το Σεπτέμβριο του 1913 ένα βαλή, τον Ραχμή Μπέη, που καταγόταν από τα περίχωρα της Θεσσαλονίκης, που είχε τη φήμη ότι ήταν όχι μόνο δραστήριο μέλος του Κομιτάτου των Νεότουρκων Ένωση-Πρόοδος, αλλά ένας άνθρωπος με έντονα εθνικιστικές πεποιθήσεις».

62. ΑΥΕΓ-ΤΠ-ΑΑ-1906-1916, τηλ. αρ. 160, από τη Σμύρνη του ΓΠΓ, Ρ. Blanc, στη ΓΠ στην Κωνσταντινούπολη, στις 14.8.08, «Συνομιλία με το Ναζίμ Μπέη», και το τηλ. αρ. 177, που έστειλε στις 10.9.08 ο ΓΠΓ, Ρ. Blanc, στην ΓΠ στην Κωνσταντινούπολη, «Το ελληνικό στοιχείο και το συνταγματικό καθεστώς».

ΕΒΡΑΙΟΙ ΚΑΙ ΑΡΜΕΝΙΟΙ: ΜΕΤΑΞΥ ΕΞΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΧΘΟΝΙΑΣ

Ο εβραϊκός πληθυσμός της Μικράς Ασίας βρίσκεται σε διπλή εξορία. Από θρησκευτική άποψη, ο εβραϊκός λαός είναι εξόριστος από τη δεύτερη καταστροφή του ναού το '70. Από γλωσσική άποψη, ο εβραϊκός πληθυσμός γνωρίζει ότι είναι κληρονόμος του εβραϊκού λαού που εκδιώχτηκε από την Ισπανία, κατά τη *Reconquista*, από τους φανατικούς καθολικούς βασιλιάδες⁶³. Ο εβραϊκός πληθυσμός, όπως και εκείνος της Θεσσαλονίκης ή της Κωνσταντινούπολης, διατηρεί τη χρήση της ισπανικής γλώσσας το 15ο αιώνα, στην οποία έχουν προστεθεί στοιχεία από τις γλώσσες της θείας λειτουργίας και τις άλλες γλώσσες με τις οποίες έρχεται σε επαφή. Η εβραϊκή κοινότητα αργεί να δημιουργηθεί, μόλις το 1605. Ο πληθυσμός αυξάνεται ταχύτατα, καθώς το 1630, ανέρχεται σε περίπου 2.000 άτομα. Η εγκατάσταση μιας εβραϊκής κοινότητας στη Σμύρνη είναι συνέπεια της κρίσης της υφαντουργίας, ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη, την Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων⁶⁴. Εκθρονίζει έτσι τη Μαγνησία, που ήταν το κυριότερο τοπικό κέντρο του εβραϊκού πληθυσμού. Το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η Σμύρνη έχει περισσότερο πληθυσμό από τη Θεσσαλονίκη, που συγκεντρώνει, παρά την ανάπτυξη της, μόνο 150.000 κατοίκους στις αρχές του 19ου αιώνα, ενώ η Σμύρνη έχει το διπλάσιο⁶⁵. Η Θεσσαλονίκη είναι ακόμα λιγότερο μουσουλμανική απ' όση η Σμύρνη η Άπιστη. Στις αρχές του 20ού αιώνα, οι μουσουλμάνοι αντιπροσωπεύουν μόνο το 27% του πληθυσμού, έναντι του 33% στη Σμύρνη⁶⁶. Η εβραϊκή της πλειοψηφία την κάνει μια πόλη πολύ διαφορετική από τη Σμύρνη, όπου η εβραϊκή ομάδα αποτελεί μειοψηφία και είναι λιγότερο εύπορη.

Η Σμύρνη είναι σημαντική στην εβραϊκή ιστορία, γιατί αποτελεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίστηκε, το 17ο αιώνα ο σαμπαταϊσμός, ένα μεσσιανικό κίνημα που κατέληξε στην ίδρυση μιας μυστικής κοινότητας, αυτής των *ντον-μέδων*⁶⁷. Στα τέλη του 19ου αιώνα, η εβραϊκή κοινότητα ανέρχεται σε περί-

63. Sephiha H., *L'Agonie des Judéo-Espagnols*, Παρίσι, 1977.

64. Veinstein (διευθ.), *Salonique 1850-1918, la «ville des Juifs» et le réveil des Balkans*, Παρίσι, 1992.

65. Αναστασιάδου Μ., *Θεσσαλονίκη, 1830-1912, Μια οθωμανική πόλη την εποχή των Μεταρρυθμίσεων*, Leiden, 1997, σ. 4-97, Παπαγεωργίου Β., «Οι μικρές εθνικές κοινότητες στη δύση της Οθωμανικής Θεσσαλονίκης», σ. 103-120, στα *Ιστορικά αρ.* 26, τομ. 14ος, 1997, Αθήνα.

66. Georjeon, «Selanik, musulmane et d'önnme», σ. 105-118, in Veinstein (διευθ.), *Salonique, 1850-1918, la «ville des Juifs» et le réveil des Balkans*, Παρίσι, 1992.

67. BEN ZVI I., *Les Tribus dispersées*, Παρίσι, 1959, σ. 193-217, και Zorlu I., *Oui, je suis Salonicien*, Ισταμπούλ, 1998, (τομπ.).

που 15.000-20.000 άτομα⁶⁸. Ο πληθυσμός αυτός δεν έχει καμιά ηγεμονική βλέψη στην πόλη⁶⁹. Η ομάδα θεωρείται πιστή στο οθωμανικό καθεστώς. Μετά το 17ο αιώνα, που υπήρξε ένας αιώνας μεγάλης επιρροής των Εβραίων μέσα στην Αυτοκρατορία, θεωρούν και οι ίδιοι ότι βρίσκονται σε παρακμή, ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα. Στη Σμύρνη, γνωρίζουν οικονομικές δυσκολίες, συγκεντρωμένοι σε μια συνοικία γειτονική της τουρκικής και αρκετά απομακρυσμένη από τις ευρωπαϊκές συνοικίες. Υπάρχουν επίσης πολλές αλλά μικρές κοινότητες σ' ολόκληρο το βίλαετι όπως για παράδειγμα στη Μαγνησία, στο Αϊδίνιο ή στη Θήρα.

Οι αρμενικές πηγές προσπαθούν να τοποθετήσουν την παρουσία Αρμενίων στη Σμύρνη όσο το δυνατό νωρίτερα, ακόμα και πριν την καταστροφή των βασιλείων της Κιλικίας το 14ο αιώνα, αλλά και τις απελάσεις από την ανατολική Αρμενία. Στις διηγήσεις αυτές, ξεχωριστή θέση κατέχουν οι εξορίες του σάχη Αμπάς, που προκάλεσε επίσης μετακινήσεις πληθυσμού προς τα δύτικα⁷⁰. Μήπως όμως πρόκειται για ένα προμελετημένο σχήμα νομιμοποίησης της παρουσίας μιας κοινότητας έξω από κάθε εθνικό έδαφος, που θεωρήθηκε απαραίτητη από κάποιους εθνικιστές μονογράφους του 19ου αιώνα; Η μόνη δυνατή νομιμοποίηση είναι εκείνη που προσδίδει η καταστροφή ενός εθνικού πυρήνα, που παίρνει μυθικές διαστάσεις με την απόσταση. Μ' έναν περισσότερο υλιστικό τρόπο, μπορούμε να πούμε ότι οι Αρμένιοι έρχονται στη Σμύρνη όταν αυτή αποκτά έναν διεθνή εμπορικό ρόλο. Αρμένιοι από το Χαλέπι και την Περσία έρχονται να εγκατασταθούν στη Σμύρνη στις αρχές του 17ου αιώνα. Το εμπόριο με την Περσία – και, ιδιαίτερα το εμπόριο των μεταξωτών, οδηγεί πολλούς Αρμένιους να επιλέξουν την πόλη για μόνιμη εγκατάσταση.

Ο αρμενικός πληθυσμός είναι σχεδόν σταθερός από τα τέλη του 17ου αιώνα ως τις αρχές του 20ού. Η Σμύρνη δεν είναι συνήθως παρά ένας ενδιάμεσος σταθμός μιας διαδρομής που οδηγεί τους Αρμένιους από τη Σμύρνη προς τη Δύση: Τεργέστη, Βενετία, Άμστερνταμ, Μασσαλία, ή ακόμα προς άλλες κατευθύνσεις, πρόσφορες για επιχειρήσεις όπως η Αίγυπτος⁷¹. Το μετανα-

68. Το 1912, η Θεσσαλονίκη έχει περίπου 170.000 κατοίκους, από τους οποίους σχεδόν τα δύο τρίτα είναι Εβραίοι σεφαραδίτες.

69. Οι Εβραίοι είναι τα πρότυπα μη μουσουλμάνων της Αυτοκρατορίας. Είναι τόσο προσηλωμένοι στο οθωμανικό *status quo* που θα ήθελαν να διαρκέσει και μετά την πτώση της Αυτοκρατορίας. Βλ. Morin E., *Vidal et les siens*, Παρίσι, 1989.

70. Kévorkian R. et Paboudjian P., *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Παρίσι, 1992, σ. 160-172.

71. Kalousdian C. O., «Η Σμύρνη και η αρμενική παροικία της Σμύρνης», *Αρμενικό ημερολόγιο της Ελλάδος*, Αθήνα, Nor Or, 2ο έτος, 1928 (αρ.), σ. 276-351.

στευτικό κίνημα είναι τόσο σημαντικό που ορισμένες παροικίες, στην Αίγυπτο ή στο Χάνδακα*, αποτελούνται κατά πλειοψηφία από Αρμένιους της Σμύρνης. Διαδοχικές μεταναστεύσεις από την Ανατολία ή την οθωμανική Αρμενία αναπληρώνουν αυτές τις αναχωρήσεις. Οφείλονται, από τη μια στη χρόνια ανασφάλεια, εκεί όπου οι σχέσεις μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων δεν έχουν την πολιτισμένη επίφαση της Κωνσταντινούπολης ή της Σμύρνης, και από την άλλη, στην ένδεια των τόπων που εγκαταλείπουν. Η Σμύρνη υπόσχεται μια σχετική ασφάλεια, καθώς και τη δυνατότητα να βρουν εργασία, να πάνε τα παιδιά στο σχολείο και να ελπίζουν έτσι σε μια κοινωνική άνοδο για τους ίδιους και τους απογόνους τους.

Πρόκειται επίσης για αστικό πληθυσμό. Υπάρχουν πολλές αλλά μικρές κοινότητες στην περιοχή, όπως στη Μαγνησία. Οι Αρμένιοι της Σμύρνης είναι λιγότεροι από τους Εβραίους, αλλά έχουν τη φήμη ότι είναι γενικά μάλλον εύποροι. Ο συνολικός πληθυσμός διατηρείται γύρω στις 10.000 άτομα περίπου, μέχρι το 1914. Υπάρχει επίσης απώλεια ανθρώπινου κεφαλαίου λόγω των πολλών γάμων με μέλη άλλων μιλετιών περισσότερο ελκυστικών από την αρμενική κοινότητα. Η φαινομενική σταθερότητα του αριθμού αυτής της ανθρώπινης ομάδας κρύβει λοιπόν μια πιο σύνθετη κοινωνική και μεταναστευτική ιστορία.

Όλοι οι πληθυσμοί της περιοχής οφείλουν την παρουσία τους σε μια μακρά και περίπλοκη ιστορία. Αυτή η κατάσταση διαπιστώνεται παντού στα Βαλκάνια και στην Εγγύς Ανατολή. Ο διασκορπισμός είναι παντού ο κανόνας⁷². Μέσα σ' αυτή την αλυσίδα διαφόρων μετακινήσεων, οι βασικές ομάδες αναπτύσσουν τις ρητορείες τους, που όλες εμπεριέχουν διεκδικήσεις αποκλειστικότητας. Έλληνες και Τούρκοι θέλουν να κάνουν την περιοχή ιδιοκτησία τους. Η σχέση με το έδαφος αποκτά μια νέα οξύτητα. Ο 19ος αιώνας καθιστά το

* Το σημερινό Ηράκλειο Κρήτης. (Σ.τ.μ.)

72. Jelavich B., *History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, vol. I, Κέμπριτζ, 1993 (εκδ. που συμβουλ.), σ. 53-57: «Συγκρινόμενοι με τους άλλους βαλκανικούς λαούς, οι Έλληνες διακρίνονται για τη διασπορά τους. Στην Αρχαιότητα, υπήρχαν ελληνικές κοινότητες κατά μήκος των ακτών της Μαύρης Θάλασσας, της Μεσογείου και στη Μικρά Ασία. Κατά την οθωμανική κατάκτηση, οι Έλληνες μετανάστευσαν ιδιαίτερα στην Ιταλία, όπου το βασίλειο των Δύο-Σικελιών και Βενετίας θα φιλοξενήσει μεγάλες ελληνικές παροικίες. Η παροικία της Βενετίας θα αποδειχτεί η σημαντικότερη στο μέλλον. Με την ανάπτυξη του ευρωπαϊκού εμπορίου, με τη συμμετοχή των Ελλήνων, ελληνικές παροικίες εμφανίστηκαν στις κυριότερες ευρωπαϊκές πόλεις: το Λονδίνο, η Βιέννη, η Μασσαλία και πολύ αργότερα η Οδησός αποδείχτηκαν ιδιαίτερα σημαντικές».

μοντέλο του κράτους-έθνους, το φυσιολογικό πρότυπο της πολιτικής οργάνωσης των πληθυσμών. Έτσι, η Σμύρνη, όπως μερικές άλλες μεγάλες πόλεις-λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου – ιδιαίτερα η Θεσσαλονίκη, η Οδησός, η Αλεξάνδρεια και η Κωνσταντινούπολη –, είναι μια ανωμαλία που πρέπει να διευθετηθεί, αφού απομακρυνθεί ο ανεπιθύμητος πληθυσμός, ώστε να ενταχθεί στο εθνικό σύνολο που δημιουργείται.

Σμύρνη: μια σύγχρονη πόλη εκτός του εθνικού πλαισίου

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΑΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

Η Σμύρνη, που βρίσκεται στο βάθος ενός κόλπου, του Ιζμίρ Κορφέζι, έχει το μεγαλύτερο φυσικό λιμάνι της μικρασιατικής ακτής. Διεισδύει σε βάθος πενήντα περίπου χιλιομέτρων στο εσωτερικό της ξηράς. Το άνοιγμα επιτρέπει την άφιξη πλοίων μεγάλου βυθίσματος μέχρι το λιμάνι. Η τοποθεσία της πόλης της Σμύρνης είναι μια κοιλάδα, το δέλτα του ποταμού Μελές, στους πρόποδες του όρους Πάγος. Η πόλη σχηματίζει ένα αμφιθέατρο πάνω στο οποίο δεσπόζει αυτό το όρος που φέρει την ακρόπολη και ένα βυζαντινό κάστρο, των οποίων τα απομεινάρια είναι ακόμα ορατά. Στα 1867-1877, η πόλη αποκτά μια αποβάθρα, που προσδίδει στην ακτή μια πολιτισμένη όψη στα μάτια του ταξιδιώτη που έρχεται από το πέλαγος¹. Το 17ο αιώνα, είναι ο προορισμός των караβανιών από την Ανατολία που κουβαλούν τα πλούτη της Ανατολής. Η πόλη γίνεται έτσι ένα από τα βασικά σημεία επαφής της Αυτοκρατορίας με τη Δύση. Η άφιξη στη Σμύρνη από τη θάλασσα προσφέρει ένα συναρπαστικό πανόραμα². Συνδυάζει τη μεταλλική και καθαρή όψη που έχουν οι αποβάθρες

1. Γεωργιάδης Δ., *La Turquie actuelle, les peuples affranchis du joug ottoman et les intérêts français en Orient*, Παρίσι, 1892. Βλ. Κεφ. XXI, «Τα λιμάνια και οι αποβάθρες της Σμύρνης», σ. 331-366.

2. Σχεδόν όλες οι ταξιδιωτικές αφηγήσεις, σε όλες τις γλώσσες, αρχίζουν με μια περιγραφή αυτού του πανοράματος, πρακτικά σε όλες τις εποχές. Οι αποβάθρες θα ενισχύσουν τις εγκωμιαστικές περιγραφές. Βλέπε, για παράδειγμα: Reynaud C., *D'Athènes à Baalbeck*, Παρίσι, 1864, σ. 49· Eudel P., *Constantinople, Smyrne et Athènes. Journal de voyage, illustrations de Frédéric Régamey et A. Giraldon*, Παρίσι, 1885, σ. 299· Marison F., *O'er the Oceans and Continents with the Setting Sun*, Σικάγο, 1909, ή Stark K. B., *Nach dem Griechischen Orient, Reisestudien*, Χαϊδελβέργη, 1874, σ. 181.

και τα κυριότερα οικοδομήματά της με τα κόκκινα κεραμίδια των μικρών σπιτιών των συνοικιών της, όπως της τουρκικής συνοικίας, και τη μεσογειακή βλάστηση, κυρίως τα κυπαρίσσια, που υπήρχε ακόμα άφθονη μέσα στην πόλη και στα περίχωρά της³.

Η Σμύρνη εκτείνεται, ήδη από τη δεκαετία του 1870, κατά μήκος της ακτής, τόσο προς το νότο μέχρι το Καρατάς και το Γκιοζ Τεπές, όσο και προς το βορρά, μέχρι τη συνοικία της Πούντας και, πιο μακριά, προς τα προάστια Χαλκά Μπουνάρ και Αγία Κυριακή. Η Σμύρνη εξαπλώνεται και εμφανίζονται τα προάστια. Μπορεί να δημιουργηθούν εκ του μηδενός, όπως το Κορδελιό, ή πρόκειται για παλιά χωριά, όπως ο Μπουρνόβας, η Μπούκα ή ακόμα το Σεβντίκιοι που προαστιοποιούνται όσο οι μεταφορές ανάμεσα στη Σμύρνη και στην περιφέρειά της γίνονται πιο εύκολες, χάρη στις δύο σιδηροδρομικές γραμμές που διασχίζουν την ενδοχώρα μέχρι τον Κασαμπά και το Αϊδί, και στη συνέχεια συνδέουν την πόλη με την Μπαγκντάντ-Μπαχ από τη μια και τη θάλασσα του Μαρμαρά από την άλλη, στα τέλη του αιώνα. Έτσι ολόκληρη η περιοχή της Σμύρνης επηρεάζεται από την ύπαρξη αυτού του αστικού κέντρου τόσο στο οικονομικό και διοικητικό επίπεδο όσο και στο πολιτισμικό.

Η Σμύρνη είναι μια πόλη διαφορετική από τις άλλες της περιοχής. Το Αϊδί-νι, παρ' όλο που απέχει μόνο 80 χιλιόμετρα και συνδέεται με τη Σμύρνη με το τρένο, έχει έντονα τουρκική όψη⁴. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή η πόλη παραιτήθηκε από το ρόλο της πρωτεύουσας του βιλαετίου για να γίνει μια πόλη της οποίας ο μη μουσουλμανικός χαρακτήρας ενισχύεται κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η πόλη, που φέρει το όνομα ενός σελτζούκου αρχηγού, δεν είναι πια παρά ένα χωριό της ενδοχώρας, που απέχει πολύ σε σπουδαιότητα από την παραλιακή μητρόπολη. Έχει μόλις το ένα δέκατο του πληθυσμού της Σμύρνης. Το πολεοδομικό της συγκρότημα δε γνώρισε παρόμοια διαδικασία εκσυγχρονισμού. Το Αϊδίνι παρουσιάζει μόνο ένα «λαβύρινθο από σοκάκια γεμάτα κίνηση⁵». Οι παρατηρητές αναγνωρίζουν αμέσως το Αϊδίνι σαν τουρκική πόλη⁶. Ενώ το χριστιανικό στοιχείο είναι κεντρικό στη φυσιο-

3. Συναντάμε, ωστόσο, ανάμεσα σ' αυτές τις διηγήσεις, και κάποιες αντίθετες φωνές. Έτσι, ο Reinach J. στο βιβλίο του *Voyage en Orient*, Παρίσι, 1879, γράφει: «Το μαργαριτάρι της Ανατολής, έλεγαν οι ποιητές και επαναλαμβάνουν σήμερα οι συντάκτες ταξιδιωτικών διαδρομών. Λυπάμαι που δεν μπορώ να προσθέσω τη φωνή μου συνειδητά στη συγχορδία των θαυμαστών».

4. Krumbacher, ό.π., σ. 248.

5. *Ιδίο*, σ. 249.

6. Κοντογιάννης, ό.π., σ. 335. Από τους 40.000 κατοίκους, οι 25.000 είναι Τούρκοι, οι 10.000 Έλληνες, οι 1.500 Εβραίοι, οι 300 Αρμένιοι και οι 1.000 λεβαντίνοι και Ευρωπαίοι.

γνωμία της Σμύρνης, οι μη μουσουλμάνοι του Αϊδινίου ζουν στην περιφέρεια⁷. Η πόλη εμφανίζει ένα παραδοσιακό πρόσωπο. Έχει απλώς το ρόλο μιας τοπικής αγροτικής αγοράς, ενός τόπου ανταλλαγής χειροτεχνικών προϊόντων και ενός δευτερεύοντος διοικητικού κέντρου.

Η Σμύρνη διαφέρει από τις πόλεις του εσωτερικού λόγω της εθνοτικής και θρησκευτικής ταυτότητας των κατοίκων της. Στις αρχές του 20ού αιώνα, η Σμύρνη είναι μια πόλη 300.000 κατοίκων· ο Γερμανός πρόξενος, Μόρντμαν (Mordtmann), κατανέμει τον πληθυσμό της πόλης, προφανώς με βάση τα επίσημα *salname*, που διακρίνουν την πολιτική υπόσταση των κατοίκων από τη θρησκευτική τους ταυτότητα⁸. 245.000 Οθωμανοί υπήκοοι ζουν στη Σμύρνη, μεταξύ των οποίων συναντάμε: 90.000 μουσουλμάνους, 110.000 Έλληνες ραγιαδες, 30.000 Εβραίους ραγιαδες και 15.000 Αρμένιους ραγιαδες. Υπάρχουν επίσης 55.000 ξένοι εγκαταστημένοι στη Σμύρνη, μεταξύ των οποίων 30.000 Έλληνες υπήκοοι, 10.000 Ιταλοί, 2.000 Γάλλοι, 1.200 Βρετανοί και 10.000 άλλοι Ευρωπαίοι. Ο ελληνορθόδοξος πληθυσμός αποτελεί τουλάχιστον τη σχετική πλειοψηφία στην πόλη, συγκεντρώνοντας 140.000 κατοίκους στις 300.000, ενώ ο τουρκικός πληθυσμός αποτελεί μειοψηφία. Το 1914, η τάση αυτή ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο σε ολόκληρο το σαντζάκι, σύμφωνα με τον Annaire Oriental (Οδηγό Ανατολής), του 1915. Ο πληθυσμός υπολογίζεται σε 500.000 κατοίκους, κατανεμημένους σε κάτι λιγότερο από 30% Τούρκους, 64% Έλληνες, 4% Εβραίους, 2% Αρμένιους και περί τους 2.000 «ξένους». Σε απόλυτους αριθμούς, η Σμύρνη είναι σίγουρα η Άπιστη πόλη της Μικράς Ασίας.

ΟΙ ΕΘΝΟΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ

Οι δυτικοί ταξιδιώτες παρατηρούν, ήδη από το 17ο αιώνα, το χωρικό διαχωρισμό των πληθυσμών στη Σμύρνη. Γράφουν πολύ καθαρά ότι οι Φράγκοι και οι Τούρκοι ζουν σε διαφορετικά μέρη, σε σημείο που η Ευρωπαϊκή οδός έχει την όψη χριστιανικής πόλης σε ισλαμικό έδαφος. Στην Κωνσταντινούπολη επίσης,

7. Krumbacher, ό.π., σ. 253: «Σε αντίθεση με τη Σμύρνη, το τουρκικό στοιχείο κυριαρχεί στο μεγαλύτερο μέρος της πόλης. Οι συνοικίες των Εβραίων, των Αρμενίων και των Ελλήνων βρίσκονται σε απόσταση από τις κυριότερες αρτηρίες επικοινωνίας».

8. DJB-6 715, Ετήσιες εμπορικές εκθέσεις του αυτοκρατορικού προξενείου της Σμύρνης, τ. IV, 1.08-II.14, από τη Σμύρνη, στις 18.11.09, που εστάλησαν από τον πρόξενο Mordtmann στον αυτοκρατορικό καγκελάριο, von Bethmann-Hollweg.

ο πληθυσμός συγκεντρώνεται ανάλογα με τα μέρη. Για παράδειγμα, το 19ο αιώνα, στη νέα Κωνσταντινούπολη του Γαλατά-Πέρα, μόνο το ένα πέμπτο των κατοίκων είναι μουσουλμάνοι⁹. Όμως ο Γαλατάς-Πέρα δεν είναι αποκλειστικά χριστιανικός. Αν και ο διαχωρισμός των πληθυσμών υπάρχει, είναι ατελής σ' αυτές τις πόλεις.

Πρακτικά όλοι οι χάρτες της Σμύρνης που συντάχτηκαν το 19ο αιώνα τη χωρίζουν σε ομοιογενείς συνοικίες. Οι χάρτες αυτοί είναι πολύ στατικοί. Ορισμένοι πληθυσμοί είναι παρόντες στη Σμύρνη, χωρίς ποτέ να ονομάζονται. Περιμετρικά της πόλης, που αναπτύσσεται, εγκαθίστανται φτωχοί πληθυσμοί, ακόμα και περιθωριοποιημένοι, όπως οι φτωχικές οικογένειες Ελληνορθόδοξων. Συναντάς επίσης Τσιγγάνους και Μαύρους, απογόνους σκλάβων, που αποκαλούν «Άραβες». Κατά τα άλλα, αυτοί οι χάρτες αγνοούν άλλες λογικές κατανομής του πληθυσμού στην πόλη και ιδιαίτερα, στα τέλη του 19ου αιώνα, κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα που θέτουν σε αμφισβήτηση το μωσαϊκό που θέλει πλάι πλάι μια τουρκική συνοικία, μια εβραϊκή, μια αρμενική, μια ελληνορθόδοξη και μια φράγκικη που βλέπει στη θάλασσα. Ήδη από τη δεκαετία του 1870 ορισμένοι αντιλαμβάνονται ότι ο διαχωρισμός σε εθνοτικές ζώνες έχει ξεθωριάσει:

«Δεν υπάρχει πλέον σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στις συνοικίες. Η εβραϊκή συνοικία είναι η καλύτερα προσδιορισμένη, αλλά από το 1864, παρατηρούνται πολλά εβραϊκά σπίτια έξω από αυτήν. Η αρμενική συνοικία είναι κάτω, ανάμεσα στο δρόμο της γέφυρας των караβανίων, την τουρκική συνοικία και τις περιοχές των Ελλήνων· όμως οι εύποροι αυτοί πολίτες καταλαμβάνουν πλέον πολλά σπίτια μεταξύ των καλύτερων σε ολόκληρη την πόλη. Σήμερα, δεν υπάρχει στην πραγματικότητα φράγκικη συνοικία. Στην Ευρωπαϊκή οδό, υπάρχουν πολλά ευρωπαϊκά οικοδομήματα, αλλά οι Ευρωπαίοι όπως και οι Αρμένιοι είναι διασκορπισμένοι παντού. Τα παζάρια βρίσκονται ανάμεσα στους Τούρκους και στους Εβραίους και εκεί που καταλήγει η Ευρωπαϊκή οδός. Οι Έλληνες καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της κάτω πόλης, που συνορεύει με τις συνοικίες των Τούρκων, των Αρμενίων και των Εβραίων¹⁰».

Στα τέλη του 19ου αιώνα, τίποτα δεν αναγκάζει τους ανθρώπους να ζουν χωριστά. Υπάρχουν εξάλλου αναπάντεχες νησίδες μέσα σε ορισμένες συνοικίες: η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη των ορθοδόξων βρίσκεται μέσα στην τουρ-

κική συνοικία. Αυτός ο ορθόδοξος ναός μέσα σε μια μουσουλμανική συνοικία μαρτυρά τις μετακινήσεις των μη μουσουλμάνων κατά την οθωμανική ιστορία της πόλης. Από το νόμο του Σεφέρ 1284-Ιούνιος 1867, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγνωρίζει την ιδιωτική ιδιοκτησία για όλους, συμπεριλαμβανομένων των ξένων. Γαίες και ακίνητη περιουσία, εκτός από την περιουσία των βακουφιών, μπορούν πλέον να πωλούνται και να αγοράζονται ελεύθερα. Εγκαθίσταται, έτσι, ο νόμος της αγοράς. Όμως η ακίνητη περιουσία των διαφόρων κοινοτήτων καταγράφεται από ξεχωριστές διοικητικές υπηρεσίες¹¹. Η δημοτική διοίκηση δε θεωρεί ότι υπάρχει ένα ενιαίο οθωμανικό κοινό που πρέπει να εξυπηρετείται από μια μόνο διοίκηση. Έχει μια πολύ καλή εικόνα των ανισοτήτων του πλούτου, ανάλογα με τις κοινότητες. Το *Gânur* Ismir είναι επίσης μια πραγματικότητα ως προς την περιουσία.

Η παλιά φράγκικη συνοικία

Η ευρωπαϊκή συνοικία της Σμύρνης είναι η κληρονόμος της Ευρωπαϊκής οδού του 17ου αιώνα, που υπήρχε κατά μήκος της παραλίας και όπου κατοικούσαν οι εκπατρισμένοι Ευρωπαίοι έμποροι, καθώς και οι καθολικοί Λατίνοι της περιοχής, ιδιαίτερα του Αρχιεπαγγέλου, που τους ακολουθούσαν στις δραστηριότητές τους. Τα σπίτια, τα *frenkhane*, έβλεπαν κατευθείαν στη θάλασσα και επέτρεπαν τη φόρτωση και εκφόρτωση των εμπορευμάτων, καθώς και την άμεση αποθήκευσή τους. Ωστόσο, η συνοικία αυτή δεν είναι δυνατό να κατοικούνταν μόνο από Ευρωπαίους, που ήταν τόσο ολιγάριθμοι, το πολύ μερικές χιλιάδες άτομα. Σημαντικός αριθμός από τους κατοίκους της συνοικίας είναι στην πραγματικότητα αυτόχθονες, που προσχώρησαν στη Δύση¹². Ορθόδοξοι, Αρμένιοι και Εβραίοι συμμετέχουν σ' αυτή την ιδανική Δύση, που φαντάστηκαν αυτοί οι Οθωμανοί στα τέλη του 19ου αιώνα. Μια από τις συνήθειές τους είναι να κάνουν περίπατο στις αποβάθρες μιλώντας γαλλικά, συντηρώντας μια εικόνα της πόλης, την πραγματικότητα της οποίας αμφισβητούν ορισμένοι ταξιδιώτες¹³. Η φράγκικη συνοικία κρύβει από τα βλέμματα έναν ακόμα πιο γενικευμένο εξελληνισμό των χριστιανών όλων των θρησκειμάτων.

11. *Annuaire des commerçants de Smyrne et de l' Anatolie*, Σμύρνη, 1893, σ. 39.

12. Φλάμπος Φ., *Ο φραγκομαχαλάς της Σμύρνης*, Αθήνα, ΕΣ, 1961.βλ. κεφ. 4, «Ο λεβαντινισμός», σ. 216-247.

13. Krumbacher, ό.π., σ. 272.

9. Mantran R., *Histoire d'Istanbul*, Παρίσι, Fayard, 1996, σ. 306.

10. *Handbook for Travellers in Turkey...*, Λονδίνο, 1878, σ. 260.

Η αρμένικη συνοικία

Το 19ο αιώνα, η συνοικία βρίσκεται σε κεντρική θέση χάρη στην εξάπλωση της πόλης προς το βορρά. Μετά από μια πυρκαγιά, το 1845, η συνοικία ανοικοδομείται βάσει σχεδίου. Είναι έτσι από τις πρώτες συνοικίες με μοντέρνα όψη. Οι δρόμοι της είναι ευθυγραμμισμένοι κάθετα ανάμεσα σε δύο άξονες που συνδέουν την πόλη με τον εξωτερικό χώρο. Κατά την Câna Bilsel, το κράτος πρέπει να έπαιξε ρόλο στέλνοντας αρχιτέκτονες για την ανοικοδόμηση της αρμένικης συνοικίας σύμφωνα με σύγχρονα πολεοδομικά κριτήρια. Έτσι, φρόντισαν να καταργήσουν τους αδιέξοδους δρόμους και να διατηρήσουν κάποια απόσταση ανάμεσα στα κτίρια. Είναι πιθανόν, όπως υποθέτει και η Câna Bilsel, η οικογένεια των αρχιτεκτόνων Balian, που ήταν στην υπηρεσία του σουλτάνου, να πήρε την πρωτοβουλία αυτής της σχεδιασμένης ανοικοδόμησης. Αναφέρει εξάλλου ότι οι Αρμένιοι της Σμύρνης είχαν τη δυνατότητα να κάνουν εισαγωγή κεφαλαίων από την Ευρώπη για να ξανακτίσουν τη συνοικία τους. Η παρουσία ευρωπαϊκού πληθυσμού μέσα στην πόλη ευνόησε άραγε την ανοικοδόμηση; Σ' αυτή την περίπτωση, σε ποιο βαθμό παρενέβη πράγματι το κράτος; Σημειώνουμε ότι οι αρμενικές πηγές τις οποίες συμβουλευτήκαμε δεν αναφέρουν ποτέ την παρέμβαση του κράτους. Η υπερηφάνεια των Αρμενίων γι' αυτήν τη συνοικία που συμβόλιζε τις σύγχρονες αντιλήψεις τους, είναι αντίθετα ιδιαίτερα έκδηλη, καθώς επιπλέον η σύγκριση με τις γειτονικές συνοικίες των Τούρκων και των Εβραίων δίνει σαφές προβάδισμα στους Αρμένιους¹⁴.

Εδώ βρίσκονται συγκεντρωμένα όλα τα αρμενικά αποστολικά ιδρύματα. Το καθολικό σχολείο των Μεκχιταριστών πατέρων βρίσκεται πολύ κοντά, καθώς και σχολικά ιδρύματα Βορειοαμερικανών προτεσταντών, που στρατολογούν κυρίως Αρμένιους. Το σύνολο των Αρμενίων μπορεί έτσι να ταυτιστεί με αυτό τον αστικό χώρο. Όλοι αναγνωρίζουν ότι πρόκειται για την αρμενική συνοικία. Υπάρχει μια συναίνεση ανάμεσα στους πολίτες ως προς τη θέση του καθενός μέσα στον αστικό ιστό. Έτσι, σ' όλες τις γλώσσες της Σμύρνης, η συνοικία ονομάζεται με παρόμοιο τρόπο. Η χρήση των τοπωνυμίων εγγράφει έτσι την ποικιλότητα των ομάδων μέσα στον αστικό χώρο. Οι Αρμένιοι βάζουν τη σφραγίδα τους στην πόλη και πέρα από τη συνοικία τους. Η κατασκευή ενός κτιρίου ή μιας διάβασης επιτρέπει στον ιδιοκτήτη να του δώσει το όνομά του.

έτσι βρίσκουμε στους χάρτες μια διάβαση Μπακιντζιάν ή ακόμα Κουγιουμτζιάν. Η οικονομική δύναμη ορισμένων Αρμενίων και της περιοχής έχει σαν αποτέλεσμα η ομάδα αυτή να είναι τελικά περισσότερο παρούσα στην πόλη απ' όσο θα άφηνε να εννοηθεί το μικρό της μέγεθος. Πρόκειται για μια παρουσία που όλοι γνωρίζουν¹⁵.

Η εβραϊκή συνοικία

Η εβραϊκή συνοικία είναι αναγνωρίσιμη από τις συναγωγές της και τα τελετουργικά της λουτρά. Βρίσκεται κοντά στις παλιές εμπορικές συνοικίες. Οι παρατηρητές είναι φειδωλοί σε εγκώμια στην παρουσίαση αυτής της συνοικίας. Για κάποιον Άγγλο ταξιδιώτη, «οι δρόμοι και τα σπίτια είναι βρόμικα¹⁶», και κάποιος Γερμανός ταξιδιώτης, ο οποίος κατά τα άλλα έχει μάλλον τις καλύτερες προθέσεις απέναντι στους «Ισπανοεβραίους» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλώνει: «Όπως οι άλλοι πληθυσμοί, οι Εβραίοι διαθέτουν και αυτοί την ξεχωριστή συνοικία τους, η οποία δε διακρίνεται για τη μεγάλη της καθαριότητα. Οι λοιμώδεις ασθένειες μέσα στην πόλη φαίνεται, σύμφωνα με τις διαβεβαιώσεις των αρχών, να έχουν πάντα τις εστίες τους στην εβραϊκή συνοικία¹⁷».

Η κατάσταση επιβεβαιώνεται από τα γαλλικά τηλεγραφήματα κατά την περίοδο μιας επιδημίας χολέρας το 1893¹⁸. Η ένταση της επιδημίας και η εξαθλίωση της συνοικίας συσχετίζονται. Οι υγειονομικές αρχές την υποδεικνύουν ως εστία επαναλαμβανόμενων μολύνσεων. Βρίσκεται στο περιθώριο της πορείας εκσυγχρονισμού της πόλης. Η μόνη λύση είναι η προσωρινή τουλάχιστον εκκένωση της συνοικίας. Ο βαλής συγκάλεσε μια επιτροπή για να οργανώσει την παροχή βοήθειας. Οι Εβραίοι είναι πρώτοι στη λίστα των δικαιούχων, γεγονός που αποδεικνύει καθαρά, αν λάβουμε υπόψη και τον αριθμό τους στην πόλη, τη συλλογική τους οικονομική εξαθλίωση. Κατά τη διάρκεια

15. Αυτή η πραγματικότητα βρίσκεται σε αντίθεση με το αστικό τοπίο στη σημερινή Τουρκία, όπου επιβάλλεται η μέγιστη διακριτικότητα για τους μη μουσουλμάνους.

16. *Handbook for...*, ό.π., σ. 263.

17. Gelzer H., *Geistliches und Weltliches aus dem Türkisch- Griechischen Orient*, Λειψία, 1900, σ. 242.

18. ΑΥΕΓ-ΤΠ-ΑΛ-1891-1896, τηλ. αρ. 43, του ΓΠΓ, F. Rougon, στον Επιτετραμμένο La Boulinière, στις 6.9.93, «Υγειονομική κατάσταση της Σμύρνης: νέα ληφθέντα μέτρα κατά της επιδημίας χολέρας: δημόσιος έρανος υπέρ των δυστυχούντων: διαρκής στασιμότητα των εμπορικών υποθέσεων».

αυτής της επιδημίας, οι μετακινήσεις των Εβραίων που εγκαταλείπουν την πόλη αποκαλύπτουν τον κύκλο γνωριμιών τους. Οι περισσότεροι εύποροι μπορούν να βγουν από τη Σμύρνη χάρη στην ευρύτερη οικογένειά τους, που απλώνεται μέχρι τη Μαγνησία και το Αϊδίνι.

Η τουρκική και μουσουλμανική Σμύρνη

Πρόκειται κυρίως για μια συνοικία σε απόσταση από την παραλία, πάνω στις πλαγιές του όρους Πάγος. Βρίσκεται κοντά στα παζάρια, που είναι τόποι παραδοσιακών εμπορικών δραστηριοτήτων. Ο χάρτης της συνοικίας ξεχωρίζει για τα πολλά αδιέξοδα σοκάκια του. Ένας καλοπροαίρετος ταξιδιώτης μπορεί να την περιγράψει ως εξής: «Πολλοί απ' αυτούς τους δρόμους είναι γραφικοί και προσφέρουν ενδιαφέρουσες εικόνες¹⁹». Η συνοικία μοιάζει να είναι έξω από την οικονομική δραστηριότητα και τις μεγάλες πολεοδομικές αλλαγές του 19ου αιώνα. Ο υποτιθέμενος λήθαργός της τονίζεται ίσως υπερβολικά από τις μη μουσουλμανικές πηγές. Ένας Γερμανός διπλωμάτης μετριάζει αυτή την εντύπωση, ενδιαφερόμενος για τους μουατζιρδες:

«[Η Σμύρνη] γνώρισε μια ιδιαίτερα σημαντική μετανάστευση Τατάρων από τη Βουλγαρία. Περίπου 50.000 εγκαταστάθηκαν εδώ και κατασκεύασαν μια ολόκληρη νέα συνοικία. Καθώς, με τη δραστηριότητά τους, μεταμόρφωσαν τις σχεδόν γυμνές πλαγιές του λόφου του κάστρου σε ελαιώνες και αμπέλια, χαίρουν μεγάλης εκτίμησης και σε άλλους τομείς, όντας καλοί και πρόθυμοι εργάτες. Γι' αυτό αποτελούν μια πολύτιμη επαύξηση του πληθυσμού μας, ο οποίος σίγουρα θα φθάσει σύντομα σε κάποια ευμάρεια²⁰».

Όμως, η ιστορία της περιοχής επηρεάζει αυτή τη συνοικία. Δεν είναι εκτός χρόνου. Επιπλέον, η οθωμανική διοίκηση της Σμύρνης την επεκτείνει. Η φυλακή, το στρατόπεδο κοντά στο Κονάκι (Διοικητήριο) και το Δημαρχείο, στην οδό Καρφιάδικα, βρίσκονται εδώ. Η τουρκική συνοικία έγινε ένας πόλος σύγχρονης κρατικής, αν όχι κοινωνικής, αντίληψης. Τα τζαμιά είναι σπα-

νιότερα στη Σμύρνη, και περισσότερο διακριτικά απ' ό,τι στην Κωνσταντινούπολη. Δεν υπάρχει τζαμί τόσο εντυπωσιακό όσο η Αγία Σοφία ή το Σουλταναχμέτ.

Οι προκουμαίες

Τα έργα κατασκευής της προκουμαίας ξεκίνησαν το 1868 και ολοκληρώθηκαν το 1876-1877²¹. Η κατασκευή τους είναι μια ημερομηνία-σταθμός. Η Σμύρνη βρίσκεται έτσι πιο στενά ενσωματωμένη στην παγκόσμια οικονομία, καθώς επιτρέπει σε μεγαλύτερο αριθμό πλοίων να αγκυροβολούν με πλήρη ασφάλεια, χάρη στα προστατευτικά αναχώματα. Αυτή η διευθέτηση ενισχύει το προβάδισμά της έναντι της Θεσσαλονίκης²² και ολοκληρώνει τη δυτικοποίηση του κόλπου²³. Πρόκειται για μια μεγάλη επιχείρηση εξορθολογισμού, διότι θα θέσει τέρμα στη μεταφόρτωση των εμπορευμάτων με καϊκια και μαούνες.

Το σχέδιο προέρχεται από μια πρωτοβουλία Βρετανών κεφαλαιούχων που αποκτούν δικαίωμα εκμετάλλευσης από την οθωμανική κυβέρνηση το 1867. Τα βρετανικά αυτά συμφέροντα απευθύνονται σε μια επιχείρηση δημοσίων έργων στη Μασσαλία, την «Dussaud Frères». Αυτή η εταιρία όχι μόνο θα κατασκευάσει το έργο, αλλά στη συνέχεια θα εκμεταλλευτεί την Εταιρία Προβλήτων, μετά την αποχώρηση των βρετανικών συμφερόντων. Πρόκειται για μια επιχείρηση με πείρα σ' αυτού του είδους τα σχέδια. Μπορεί να επικαλεστεί την κατασκευή προβλήτων σε όλα τα μεγάλα λιμάνια της Μεσογείου του τέλους του 19ου αιώνα. Συμμετέχει μεταξύ άλλων στην κατασκευή των προβλήτων του Πορτ-Σάιντ και στη διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ, στις αρχές της δεκαετίας του 1860. Η κατασκευή της προκουμαίας εισάγει ένα νέο στοιχείο ομοιογένειας στο μεσογειακό χώρο. Η Σμύρνη δικτυώνεται τεχνικά ακόμα και αρχιτεκτονικά. Η εταιρία εκσυγχρονίζει επίσης τον όρμο του Αϊβαλίκ, βόρεια της Σμύρνης. Η επιχείρηση ευοδώνεται, παρά τις πολλές πιέσεις ιδιωτών, των δυτικών προξενείων, ιδιαίτερα του γαλλικού και του αγγλικού, αλλά και τις παλινδρομίες στην Κωνσταντινούπολη, στους κόλπους του οθω-

19. *Handbook for...*, ό.π., σ. 263.

20. DJB-53 742, Ετήσιες εκθέσεις του αυτοκρατορικού προξενείου της Σμύρνης και του προξενικού γραφείου της Περγάμου, τ. II, του Νοεμβρίου 1887 έως τέλος 1889, δ. αρ. 3, Σμύρνη, 28/08/87, «Έκθεση επί της ναυσιπλοΐας και της εμπορικής κινήσεως του έτους 1886».

21. Γεωργιάδης Δ., *Smyrne et l'Asie Mineure au point de vue économique et commercial*, Παρίσι, 1885. Βλ. «L'établissement des quais et des droits de quai à Smyrne», σ. 154-163, καθώς και «Annexes au tarif des droits de quai de la ville de Smyrne (19.7.83)», σ. 174-177.

22. Αναστασιάδου, ό.π., σ. 142 και ακολ.

23. Γεωργιάδης, *La Turquie actuelle...*, ό.π., βλ. «Τα λιμάνια και οι προκουμαίες της Σμύρνης», σ. 331-366.

μανικού κράτους²⁴. Βλέπουμε ότι τους εκπροσώπους των Δυνάμεων απασχολεί πάρα πολύ η διαφύλαξη των συμφερόντων των ιδιωτικών εταιριών των χωρών τους²⁵. Σ' αυτή την κλίμακα, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στο βρετανικό και το γαλλικό επεκτατισμό είναι πολύ έντονος, έστω κι αν δεν παίρνει τόσο έκδηλες μορφές όσο στις χώρες που βρίσκονται άμεσα υπό αποικιακή κυριαρχία.

Η προκυμαία ξεκινά από το Κονάκι, στα νοτιοδυτικά και ανεβαίνει μέχρι την άκρη, στα βορειοδυτικά. Έχει μήκος 4 χλμ. περίπου. Αυτή η προβλήτα είναι η εικόνα που οι κάτοικοι θέλουν να δίνει η πόλη τους. Είναι αυτή που φιγουράρει στο μεγαλύτερο μέρος των καρτ ποστάλ. Είναι η εικόνα μιας σύγχρονης πόλης: «Τα έργα των κ.κ. Ντισό (Dussaud) [...] απέδωσαν ήδη τους καρπούς τους και [...] θα έχουν επιπλέον το προσόν ότι υπήρξαν, προς μεγάλο όφελος της υγιεινής, η αφητηρία μιας εποχής αναγέννησης που δεν μπορεί παρά να διευρύνεται όλο και περισσότερο μέσα σε μια πόλη που προορίζεται για μια τεράστια εμπορική ανάπτυξη και της οποίας ο πλούτος και ο πληθυσμός αυξάνονται κάθε μέρα και περισσότερο²⁶».

Αυτή η χωροταξική διευθέτηση επιτρέπει επίσης μια επιχείρηση μεγάλης έκτασης στην κτηματαγορά. Η παραλία μεγαλώνει. Πάνω στα οικοπέδα που κερδίζονται από τη θάλασσα, χτίζεται μια νέα συνοικία. Στον αστικό χώρο που δημιουργήθηκε αναμιγνύεται ο σμυρνιώτικος πληθυσμός, μέσα σ' ένα δυτικού τύπου περιβάλλον. Πολλοί Έλληνες, Λεβαντινοί, Αρμένιοι και Εβραίοι έρχονται να εγκατασταθούν. Αλλά τίποτα δεν απαγορεύει σε μουσουλμάνους, Οθωμανούς έμπορους ή δημόσιους υπαλλήλους να κάνουν το ίδιο. Εδώ συγκεντρώνονται νέα σημαντικά οικοδομήματα και χώροι αναψυχής όπως το θέατρο της Σμύρνης, το ξενοδοχείο Kræmer ή οι πολυάριθμες αίθουσες καφενείων. Όσοι κατοικούν σ' αυτήν τη νέα συνοικία είναι σαν να ζουν στην Ευρώπη: «Καφενεΐα, λέσχες, κινηματογράφοι καταλαμβάνουν τις παρυφές του κλειστού λιμανιού²⁷». Οι αποβάθρες είναι επίσης το μέρος όπου συγκεντρώνονται οι Τράπεζες, ακολουθούν τα ιδρύματα που ασκούν τη δυτική οικονομική κηδεμονία στην Αυτοκρατορία, όπως η Εταιρία των καπνών ή η Διοίκηση του Δημόσιου Οθωμανικού Χρέους. Οι προβλήτες γίνονται επίσης μια κυκλο-

24. Ο Γεωργιάδης εκθέτει λεπτομερώς αυτές τις περιπέτειες της εξάπλωσης του δυτικού καπιταλισμού.

25. ΑΥΕΓ-ΤΠ-ΑΑ-1878-1881, τηλ. αρ. 163, του ΓΠΓ, Pellissier, στον Tissot, ΠΓ, στις 7.1.81, «Τοπικά νέα».

26. ΑΥΕΓ-ΤΠ-ΑΑ-1881-1884, τηλ. αρ. 234, του ΓΠΓ, Pellissier στον Tissot, ΠΓ, στις 13.2.82, «Ως προς το θέμα της πώλησης της επιχείρησης των αποβάθρων της Σμύρνης».

27. Jancard P., *L'Anatolie*, Παρίσι, 1919, σ. 21.

φοριακή αρτηρία. Σχηματίζουν ένα νέο αμαξωτό δρόμο, πάνω στον οποίο εγκαθίσταται μια γραμμή του τραμ που το σύρουν άλογα.

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Στην παραδοσιακή οθωμανική πόλη οι δραστηριότητες διαχωρίζονται. Ενώ οι εμπορικές δραστηριότητες είναι συγκεντρωμένες, η κατοικία μπορεί να είναι περισσότερο διεσπαρμένη. Ορισμένοι δρόμοι παίρνουν το όνομά τους από τις δραστηριότητες που συγκεντρώνουν. Το όνομα της οδού Καρφιάδικα, που αναφέρθηκε παραπάνω, δείχνει ότι εκεί κατασκευάζονται και πωλούνται καρφιά. Πολλοί εμπορικοί δρόμοι και δρόμοι βιοτεχνικών επαγγελμάτων, που βρίσκονται κοντά στα παζάρια, φέρουν τέτοια ενδεικτικά ονόματα. Οι συναλλακτικές δραστηριότητες είναι ο σκοπός ύπαρξης της Σμύρνης. Στον ίδιο τον αστικό ιστό, οι συναλλαγές δημιουργούν τόπους όπου πραγματοποιείται το εμπόριο λιανικής ή χονδρικής. Πολλά σχήματα κατανάλωσης και συναλλαγής αλληλεπικαλύπτονται στη Σμύρνη. Μια κατανάλωση ειδών διατροφής, μια κατανάλωση παραδοσιακών προϊόντων, και μια κατανάλωση, σίγουρα μικρότερη σε όγκο, αλλά όχι σε αξία, μοντέρνου τύπου, της οποίας τα πρότυπα έχουν εισαχθεί από τη δυτική Ευρώπη. Μπορούμε επίσης να χαράξουμε έναν κύριο εμπορικό άξονα, που διασχίζει τη Σμύρνη από το βορρά με τους Φράγκους και τους ντόπιους χριστιανούς, μέχρι το παραδοσιακό εμπορικό κέντρο νοτιότερα, που βρίσκεται πιο κοντά στην τουρκική ζώνη και την εβραϊκή συνοικία. Ο άξονας αυτός ακολουθεί τους εξής δρόμους: «Τράσσα, κεντρικός δρόμος της συνοικίας Φασουλά, Ευρωπαϊκή οδός, οδός Υαλοπωλείων, μπεζεστένια, κάστρο Αγίου Πέτρου και τσαρσιά²⁸». Όλα αυτά, που σήμερα φαίνονται σαν διαφορετικοί κόσμοι, ήταν στην πραγματικότητα συνεχόμενα στον πολεοδομικό ιστό.

Ο εμπορικός ιστός της Σμύρνης αποτελείται από μέρη των οποίων η τυπολογία είναι σύνθετη, καθώς επιπλέον το πέρασμα του χρόνου μπορεί να αλλάξει το νόημα των λέξεων. Μπεζεστένια, ή στεγασμένες αγορές εντός κτιρίων που έχουν κατασκευαστεί γι' αυτό το σκοπό, τσαρσιά ή αγορές σ' έναν δρόμο καλυμμένο μ' ένα ελαφρύ στέγαστρο, παζάρια ή υπαίθριες αγορές, χάνια, πανδοχεία όπου έμποροι και ταξιδιώτες, ζώα και εμπορεύματα μπορούσαν να βρουν κατάλυμα για μερικές μέρες, αλλά των οποίων τα ισόγεια, οργανωμένα

28. Φάλλιος Φ., *Μπεζεστένια και χάνια στη Σμύρνη*, σ. 130-195, ΜΧ, τ. 9, 1961, σ. 146.